Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 130 (15104) ◆ 1993 чылдың июль 15, четверг ◆

Солунга ат салган шагы 22.00 Садар өртээ 10 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыыжының ээлчеглиг XXII сессиязы

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫЫ ДЕТКИМЧЕНИ АЛГАН

Сессияның баштайгы хүнүнүң ийи дугаар кежээки хуралын К. А. Бичелдейниң даргалааны-биле эгелээн. Тыва радиога сессияны дорт дамчыдар шиитпирни сессия хүлээп алган. (Эртенги хуралга орта депутаттар чөпшээрешпээн турган, чүге дээрге аңаа үндүрер чарыгдал улуг).

Тыва Республиканың Күрүне гимнизиниң төлевилелин чугаалажыр айтырыгже сессия шилчээн. Тыва Республиканың Культура яамызының симфониктиг оркестриниң холдирижеру **Виктор Тока** индирге үнүп келгеш, республиканың Күрүне гимнизиниң төлевилелин сайгарып көөр комиссияга чугаалажып, сайгарары-биле чаа төлевилелди кирип турарын дыңнаткан. Ол болза, тыва улустуң «Тооруктуг долгай Таңдым» деп ырызы болур, ону таарыштыр ажылдап кылгаш, симфониктиг оркестрге ийи удаа ойнап күүсеткен. Депутаттар төлевилелдиң аялгазын кичээнгейлиг дыңнаан, ынчалза-даа ооң сайгарылгазын кылбаан.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазының оралакчызы **М. С. Козлов** сөс алгаш, гимн төлевилелин сайгарып чугаалажыр комиссияның составын чаартыр деп турарын дыңнаткаш, мурнунда шилип алган төлевилелдерге база бирээ немешкенин чугаалаан. Чогум бо талазы-биле ажыл кандыг болуру, ону кажан доозарының дугайында чүү-даа билдинмээн.

Хуралдың даргалакчызы **К. А. Бичелдей** Тыва Республиканың Дээди Советиниң Конституция комиссиязының составын чаартыр дугайында саналды киирген. Бо талазы-биле тайылбырны **М. С. Козлов** кылган. Конституция комиссиязының чаартынган составында Тыва Республиканың улус депутаттары, политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң, хөй-нийти организацияларының төлээлекчилери кирип турарын ол айыткан. Тодаргайлаарга, төлээлекчи, күүседикчи, суд органнарының төлээлекчилери ында киирген. Оларның назы-харын, ажылдажыының арга-дуржулгазын база өөренип көрген.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Конституция комиссиязының составын чаартыр дугайында доктаалды сессия хүлээп алган. Конституция комиссиязының даргазы Президент Ш. Д. Ооржак болган.

К. А. Бичелдей сөс алгаш, комиссияның чаартынган составы Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунуң төлевилелинге бөгүн депутаттарның киирген немелделерин, казылдаларын бир ай хуусаа иштинде киргеш, төлевилелдиң сөзүн солуннарга парлаар кылдыр бээрин чугулага көрген.

Ооң-биле ТР-ниң Үндезин Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында айтырыгны бо сессияга чугаалажырын соксаткан.

Кадрлар дугайында айтырыгны чугаалажырынче сессия шилчээн. Даштыкы экономиктиг база улустар аразының харылзааларының сайыдының кандидатуразының дугайында Президент Ш. Д. Ооржак дыңнадыг кылган. Бо улуг албан-дужаалче бола комитетке, ооң соонда сайыттың хүлээлгезин күүседип турар Игорь Иргитович Бадраны дешшидип турарын ол дыңнаткан. Даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаалар тудар талазы-биле бир чыл ажыг үениң дургузунда элээн ажылдарны кылып чорутканын демдеглээш, ооң ажыл-чорудулгазында чамдык четпестер барын айыткан. Бо кандидатураны деткиирин депутаттардан дилээн.

Президентиден айтырыгларны депутаттар салган. Депутат С. М. Достай: — Чоокта чаа Игорь Бадра «Шын» солунга интервью берип тургаш, бир эвес сайытка соңгутпайн барзымза, даштыкыже чоруй баар мен дээн. Ону канчаар үнелеп турар силер? — деп айтырыг салган.

Президент солуннуң чүнү-даа парлаарын боду билирин айыткаш, ол айтырыгга И. Бадра харыыны бээр саналды киирген.

Игорь Бадра сессияда олуруппайн, болунун албан-хүлээлгезин күүседип чоруп турар. Чүге дээрге кадр дугайында айтырыгны дараазында хүнде чугаалажыр ужурлуг турган. Ындыг болганы-биле кадр дугайында айтырыгны соңгаарлаткан.

Тыва Республиканың Конституция судьяларының соңгулдаларының дугайында Хоойлуга хамаарыштыр илеткелди Тыва Республиканың Дээди Советиниң комитет даргазы **Н. А. Ондар** кылган. Республиканың Конституция судьяларының соңгулдаларын чорудары-биле 5 округту тургускан. Оларның үжүнге судьяларның кандидатураларын дешшиткен, өскелери ону чорутпаан. Моон түңнелинде соңгулдаларны эттирерин соңгаарлаткан.

Россия Федерациязының чамдык республикаларының дуржулгазындан алгаш көөрге, Дээди судту, Арбитраж судун, улус судунуң судьяларын, Конституция судьяларын Дээди Советтиң сессияларынга соңгуп ап турарын ол чугаалаан. Тыва Республиканың 130 улус депутадын соңгукчулар соңгаан. Чон парламентиге бүзүреп турар, ындыг болганы-биле Конституция судьяларын сессияга соңгуп болурун комитет даргазы тайылбырлаан. Судьяларның кандидатураларын Президент биле Дээди Совет Даргазы аразында чөпшээрежилге ёзугаар дешшидер. Кандидатураларның дугайында Дээди Советтиң комитеттеринге сайгарып чугаалажыр. Ынчангаш шак ындыг шиитпирни хүлээп алырын ол саналдаан.

Президент **Ш. Д. Ооржак** бо айтырыгга хамаарыштыр чүве чугаалаан. Хоойлуга ат салбаанын ол дыңнаткан.

Тыва Республиканың Конституция судьяларының соңгулдаларының дугайында Хоойлуну күш чок болдурар талазы-биле Хоойлунуң төлевилелин бадыладырга, депутаттар эттирбээн.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазының оралакчызы **М. С. Козлов**, комитет даргазы **Э. Х. Ооржак** оларның саналын ёзугаар бо айтырыгны база катап чугаалажырынче шилчээн.

Конституция судьяларының соңгулдаларының дугайында Хоойлуну күш чок болдурар талазы-биле Хоойлуну хүлээп алыры-биле бадылаарга база катап эртпейн барган. Хоойлу күштүг болуп арткан, ам соңгулдаларны ол ёзугаар эттирер апаар.

«Тыва Республиканың девискээринге өжегерээн кижи өлүрген үүлгедиглери-биле демиселдиң эрге-хоойлу баазазын күштелдирер дугайында» Президент Ш. Д. Ооржактың Чарлыының дугайында илеткелди ТР-ниң Дээди Советиниң эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы **Н. А. Ондар** кылган. Амгы үеде кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди камхайыра чокка чорудары эң-не кол айтырыг болуп турарын ол эгезинде демдеглээн. Хоойлулар эргижирээн, ону чаартыры эргежок чугула болу берген. Тыва Республиканың Президентизи аңаа дүүштүр Чарлыкты үндүрген, ону бүрүнү-биле деткип турарын чугаалаан. Чарлыкты улам сайзырадыр чамдык чедир кылдынмаан чүүлдерин эдер талазы-биле чүнү канчаарын ол саналдаан. Ылаңгыя эксперт бөлүүн тургузарын, суд органнарынга реформаны чорударын, корум-чурум камгалаарының программазын ажылдап кылырын болгаш өске-даа кем-херек үүлгедир, улусту өлүрер чоруктар-биле демиселди күштелдиреринче угланган хоойлу-дүрүмнү шыңгыырадып, боже угланган ажыл-чорудулганы кажангызындан-даа артык эки организастаарын ол чугула деп санаан. Республика прокуратуразының, Дээди судунуң, Арбитраж судунуң ажыл-чорудулгазының дугайында отчёттарын дыңнап турарын ол саналдаан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы болза, кем-херек үүлгедир, ылаңгыя кижилерни өжегерээн өлүрер дерзии үүлгедиглер-биле демиселди күштелдирериниң кыйгырыы болур. Бистиң республикада берге, нарын байдалдан алгаш көөрге, шак ындыг Чарлыкты үндүрери эргежок чугула болу берген. Чарлыкты бүгү районнарның ажылчы чонунга таныштырып тайылбырлаан. Ону чон чүүлдүгзүнүп деткип, амыдыралга дүрген боттандырарын негеп турарын Н. А. Ондар чугаалаан.

Тургустунган айтырыгга хамаарыштыр Ш. Д. Ооржак чүве чугаалаан. Чүге мындыг Чарлыкты хүлээп алыры эргежок болу бергенин ол тайылбырлаан. Сөөлгү чылдарда кончуг аныяк 18-тен 23 хар чедир назылыг кончуг ажылишчи, өг-бүле тудар, ажы-төлдүг болур чогуур үезинде 724 кижини чидирген бис. Олар дерзии кижилер холундан барган. Кем-херек үүлгедир, арагалаар чоруктар дендеп барган. Бо бүгү-биле эң-не шыңгыы демиселди чорудары эргежок чугула болу берген. Чарлыкты чон чугаалажып көргеш, боттарының саналдарын, бодалдарын киирген, ону эки өөренип көрүп тургаш, Чарлыкка немелделерни, казылдаларны киирерин Президент чугаалааш, Чарлыкты амыдыралга боттандырарда, чүнү кылза чогуурун доктааган.

Президентиниң Чарлыынга хамаарыштыр санал берген депутаттар ол документини чогуур үезинде хүлээп алганын, ону амыдыралга дүрген боттандырарының хемчеглерин алырын чугулага көргеннер. Чүге дээрге республикада кем-херек үүлгедир чоруктар шуут кызыгаарын ажып дендеп барган, орта удур камхайыра чок демиселди күштелдирери хүнүнүң эң чугула айтырыгларының бирээзи болу берген. Тываның бүгү ажылчы чону база шак ындыг негелдени салып турар.

Депутат **М. Б. Эртине** Чарлыкты деткип турарын чугаалааш, ону күштүг кылдыр бадыладып алырының хемчээн алырын саналдаан. Июль 22-де Мөңгүн-оол Байыровичиниң кызыгаарга шериг албаны эрттирип турган оглун боолап өлүрүп каан. Өлүрүкчүнү истеп тывар хемчеглерни албайн, боду өлген кижи кылдыр санап турарынга хомудап, чогуур хемчээн алырын чугаалаан.

Депутаттар **К. М. Кандан, В. С. Ховалыг, Г. Я. Эпп, В. Д. Тавберидзе, В. Б. Багай-оол, М. К. Доржукай, С. С. Монгуш, Ч. Б. Монгуш, А. А. Сотник, Б. Д. Монгуш** санал бергеннер.

Чарлыкта айыткан шиитпирлерни кандыг-даа өскерилге чок хевээр арттырарын, ылаңгыя ада-иелерниң харыысалгазын бедидерин айытканын депутат **К. М. Кандан** чүүлдүгзүнүп деткээн. Депутат **В. С. Ховалыг** сөс алгаш, эмчиге хулиганнарга бижектеткен, эттеткен кижилер хөй-биле кээп турар, оларны эмнээринге улуг чарыгдал үнүп турар, ол эм-таңның өртээн ону үүлгеткен хулиганнарга төледирин саналдаан. Депутат **В. Б. Багай-оол** Федеративтиг керээде Россия Федерациязының составында республикаларга хоойлу-дүрүмнү боттары ажылдап кылып алыр эргени бербейн турарынга таарзынмаан. Республикалар боттары национал чаңчылдарлыг, ёзулалдарлыг, онзагай чүүлдерлиг болгай. Ынчангаш Федеративтиг керээни эде көөрүн, Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын Россия Федерациязының Дээди Советинче чорударда, бүгү-ле хоойлу-дүрүмнерге дүгжүп турар кылдыр эки ажылдап кылырын ол саналдаан. Президентиниң Чарлыын Тываның ажылчы чону шупту деткип турар, чүге дээрге ол амыдыралчы чугула айтырыг болу бергенин депутат **М. К. Доржукай** айыткан. Республиканың Иштики херектер яамызының ажылын экижидерин, удуртулгазын чаартырын ол эргежок чугула деп санаан. Депутат **Чымба Монгуш** чон ортузунга кижизидилге ажылын экижидерин, хөй уруглуг өг-бүлелерге, бот-иелерге дузаламчы тыпсырын элээн шыңгыы көөрүн чугаалаан. Депутат **А. А. Сотник** сөс алгаш, М. Б. Эртинениң оглунуң херээниң истелгезин чорудуп, буруулугларны тывар дээш ажылдап турарын дыңнаткан. Чарлыкты үндүргени эки, ындыг-даа болза, арагачыларга удур демиселди күштелдирери чугула болу бергенин депутат **Б. Д. Монгуш** санаан. Ооң ыңай ажылчы чон-биле ажылды күштелдирериниң дугайында саналды чүүлдүгзүнүп деткээн.

Түңнелинде **Ш. Д. Ооржак** чүве чугаалаан. Тываның ажылчы чонун камгалаар дээш шак ындыг Чарлык үндүргенин, ол дээрге сагыш-сеткилдиң кыйгырыы, чонга кыйгырыг болуп турарын ол чугулалап демдеглээн. Арагалаашкын-биле демиселди күштелдирериниң дугайында Чарлыкты үндүрерин ол депутаттарга дыңнаткан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыының дугайында Дээди Советтиң доктаалын сессия хүлээп алган. Дээди Советтиң эрге-хоойлу политиказының комитеди Россия Федерациязының Дээди Советинче чорудар чогуур документилерниң төлевилелдерин ийи неделя хуусаада киирип кээрин ында айыткан.

Тыва Республикада нефть продуктуларының өртек-үнезиниң дугайында нефть продуктуларын хандырар талазы-биле Тыва бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору **Н. Ф. Ситников** дыңнадыг кылган. Республиканың бүдүрүлгелеринге, колхоз-совхозтарынга, черле ынчаш бүгү амыдырал-биле сырый холбашкан чугула айтырыгны сессияга чугаалажып турар үеде, Тыва Республиканың Чазааның кежигүннеринден чүгле чаңгыс кижи олуржуп турарын алгаш көөрге, айтырыгны чугулага көрбээнин ол дээзин хуралдың даргалакчызы М. С. Козлов депутаттарга дыңнаткан. Шынап-ла харын, айтырыгны чогумчалыг шиитпирлеп, дүгүржүп алыр дээр болза, Чазак кежигүннери олуржушкан болза эки турган. Сессияның бир дугаар хүнүнде Чазак кежигүннери сессияга кончуг элээш олуржушканы четпес болган.

Нефть продуктулар каттыжышкынының ажылында улуг четпестер барын депутаттар илереткеш, ону эдерин саналдаан.

Сессияга янзы-бүрү айтырыгларны чугаалашкаш, ол хүн ооң-биле ажылын дооскан.

• • •

Сессияның ийиги хүнүнүң ажылы кадрлар айтырыының сайгарылгазындан эгелээн. ТР-ниң даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш делегей холбааларының министринге кандидат И. И. Бадраның ол албан-хүлээлгеге соңгудуптар болза, боттандырып чорудар программазын сессия дыңнаан. Тыва экономиканы хөгжүдеринге даштыкы харылзааларны быжыктырып, каттышкан бүдүрүлгелерни тургузарынга, капитал салыышкыннарны хаара тударынга, шыырак дээн банкыларның салбырларын Тывага ажыдарынга күжениишкиннерин салырын кандидат чугаалаан. Моол, Япония, мурнуу Корея-биле харылзаалар тургустунуп эгелээн. Ол ышкаш чурттар аразының парламент харылзааларын тургузуп быжыктырарынга деткимче көргүзерин ол чугула деп санап турар.

Ооң соонда ДС-тиң эрге-хоойлу комитединге ук кандидатураның талазы-биле болган сайгарылганың түңнелин **Н. А. Ондар** дыңнаткан. И. И. Бадраның даштыкы болгаш ХКД чурттары-биле экономиктиг харылзааларны тургузарынга бодалдары, планнары дыка эки дээрзин ол демдеглээн. Ынчалза-даа ол бир онзагай кандидатура, ынчангаш аңаа хамаарыштыр бодалдар база аңгы-аңгы болган. Тургустунган деп турары 27 каттышкан бүдүрүлгезин саазын кырында, республиканың ажыынга чаңгыс цент-даа кирбээн болуп турар. Ооң аңгыда Кыдатче 45 м^3 дилиг материалдың документ чокка үндүр сөөрткениниң талазы-биле прокуратурада материалдар хынаттынып турар. Ындыг-даа болза ДС-тиң эрге-хоойлу комитединиң саналы — И. И. Бадраның кандидатуразының сайгарылгазын Дээди Советче киирер.

Депутат **И. Ч. Сааяның** бодалы-биле сессия таныжкан. «Кады ажылдаарга И. Бадра арай берге кижи, ажыччаңында ожааттынмас, билдинмес шынарлар бар» деп, ол чугаалаан. Игорь Иргитович республика иштинге чүге сайыттап болбас деп, ынчалза-даа даштыкылар-биле кады ажылдажылгага ол арай таарышпас деп бодалын Ираида Саая илереткен.

Депутаттар **В. С. Неделинниң** болгаш **В. С. Салчактың** саналы-биле, И. Бадраның кандидатуразы ындыг харыысалгалыг албан-хүлээлгеге арай-ла дүүшпес болуп турар.

ДС-тиң Даргазы **К. А. Бичелдей** сөс алгаш, күрүне албанынга эрттирип турар кандидаттарның талазы-биле шилилге системазы, тускай негелделер ажылдап кылдынмаанындан, кадрлар шилип алыышкынында билдинмес чүүлдер хөй деп чугаалаан. Ындыг байдал күрүне албан-хаакчыларының дугайында хоойлу амыдыралга кирерге, элээн тодаргайланып келир. И. Бадраның эрткен үелеринде эрге-хоойлуга чөрүштүр кылган частырыгларының дугайында К. Бичелдей сессияга дыңнаткан.

Президент **Ш. Д. Ооржак** даштыкы харылзаалар комитединиң бир чыл иштинде турган үезинде эки кылдынган ажылдарынга доктаап, чазак структураларында дүш болган кижилер чок деп демдеглээн. Ынчангаш И. Бадраның кандидатуразынга депутаттарның кичээнгейлиг болурун дилээн.

Ооң соонда В. О. Оюннуң ээлеп турары Чазак Даргазының бирги оралакчызы база көдээ ажыл-агый министри деп албан-хүлээлгезин ийи аңгылаарының дугайында шиитпирни хүлээп алгаш, көдээ ажыл-агый министринге Президентиниң саналдаан кандидатуразын чугаалашкан.

Ол дээрге амгы үеде Кызылдың күш фабриказының директору Самойлов Хилик-оолович Монгуш, боду 1957 чылда Чөөн-Хемчиктиң Шемиге төрүттүнген, 83 чылда Алтайның көдээ ажыл-агый институдун доозуп алган. Ооң мурнунда ажыл-агыйларга инженерлеп, Кызылче кээр мурнунда Мөңгүн-Тайганың «Малчын» совхозунга директорлап турган. Ниитизи-биле бо кандидатура деткимчени алган.

Ынчангаш И. И. Бадраның болгаш С. Х. Монгуштуң кандидатураларын сессия чажыт бадылаашкынче киирген. 64 бадылаашкынны алыр болза, кандидаттар эрте бээр ужурлуг. Саналга комиссиязы ажылдап турда, сессия хүн айтырыының сайгарылгазын уламчылаан.

Арга-арыгга өрт болдурбазының негелделерин хажытканы дээш административтиг харыысалганы күштелдирер дугайында ТР-ниң Дээди Советиниң доктаалын хүлээп алган.

Тыва болгаш Моолдуң аразында экономиктиг, культурлуг кады ажылдажылганың дугуржулгазын сессия күштүг кылдыр бадылаан. Ол ышкаш үш кожа республикалар — Алтай, Тыва болгаш Хакасияның аразында кады ажылдажылга дугайында протоколду база күш киирип бадылаан.

Ооң соонда ТР-ниң «Чер дээш төлевир дугайында» хоойлузунга эдилге киирериниң дугайында чугаалашкан. Манаа ажыл-агыйда хаара туттунган депутаттар, чижээ, совхоз директорлары санал-онал солчуушкунун ажыткан. Чер ажыглалы дээш төлевирни чаа эдилге-биле 1993 чылда 6,8 коэффициентилиг киирер деп саналга чамдыктар ону улуг-дур деп удурланган. Депутат **В. Н. Гончаров** бо үеде ынча хөй миллионнарны канчап төлээр бис, төлевирни 4 катап улгаттырза эки деп саналдаан. Ооң харыызынга ДС-тиң аграр политика комитединиң даргазы **П. С. Кара-Сал** РФ-тиң чаа белеткеттинип турары «Чер дээш төлевир дугайында» хоойлузунда ооң өртээн 10 катап улгаттырары көрдүнүп турар, а бис чүгле 6,8 деп турар-дыр бис, черни эки болбаазырадып ажыглаар херек деп чугаалаан.

Бо дугайында кезек санал-онал солчулгазының соонда 6,8 болгаш 4 деп коэффициентилерни бадыладырга, кайызы-даа эртпээн. Ынчап кээрге, бо айтырыгны катап хандыр сайгаргаш, дараазында сессияда киирип кээрин ДС-тиң аграр политика комитединге дааскан.

«Тыва Республикада хуужудулга чектериниң ажыглалының дугайында» ТР-ниң Дээди Советиниң доктаалынга эдилге киирериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Манаа дыңнадыгны ДС-тиң экономика комитединиң даргазы **А. Н. Шулепов** бергеш, күрүне бүдүрүлгелериниң хуужудулгазының үндүрүүнүң 50 хуузун хуужудулга чектери-биле чорудуп болур дугайында чугаалаан. 50 хуузу чектер, а бир 50 хуузу акша боду. Бо нарын экономиктиг айтырыгже ханылап шыдавас болганывыста, бо талазы-биле база элээн чугаалажышкын болган деп чүгле дыңнадып каалы.

Чажыт бадылаашкын талазы-биле саналга комиссиязы ажылдаан соонда, комиссиядан дыңнадыгны депутат **Б. Д. Монгуш** кылган. Бадылаашкынга 94 депутат киришкен, үрелген бюллетеньнер чок болган. Көдээ ажыл-агый министринге кандидат С. Х. Монгуш дээш 68 депутат бадылаашкынын берген, 26 удур болган. Ынчангаш республиканың көдээ ажыл-агый министринге Самойлов Монгуш эрткен.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар министринге И. И. Бадраның кандидатуразы дээш депутаттардан 28 кижи бадылаашкынын берген, 66 — удур болган. Ынчангаш бо албан-дужаалга кандидатураны дараазында сессияда база чугаалажыр апаар боор.

Ооң соонда мал оорлаашкыны кылганы дээш база кижилерниң амы-тынынга айыылдыг үүлгедиглер кылганы дээш шииттирген кижилерниң хоругдал эрттирериниң чурумунуң дугайында доктаалдың төлевилелин сайгарган. Ол дугайында депутат Н. А. Ондар дыңнадыг кылган. Депутат **Г. Я. Эпп**: «Үүлгедикчилерни республикадан дашкаар үндүрер деп турар-дыр. Оларны кым алыр чүвел?» деп айтырыг салган.

ТР-ниң иштики херектер министри, генерал-майор **В. Б. Кара-Сал** сессияга чүве чугаалааш, ол айтырыгның нарыын, ону федералдыг органнар-биле кады шиитпирлээр апаарын, үүлгедикчилерни республикадан дашкаар чорудар дээр болза, кым-даа оларны аңаа-ла хүлээп албазын, а орнунга боттарының үүлгедикчилерин Тываже чорудуп бээрин онзагайлап чугаалаан. Манаа, Тывага херектеннер колонияларын немей тургузар дээн айтырыгның шиитпирлеттинип чадап турарын ол дыңнаткан.

Дээди Советтиң Даргазы **К. А. Бичелдей** моон барган херек үүлгедикчилери нарын байдалга болгаш аңаа эвес национал харылзааларга ужуражып болурун чугаалаан. Ынчангаш ук доктаалдың төлевилелин ам-даа чедир ажылдап кылырын саналдаан.

Депутат **В. С. Салчак** мурнунда саналдакчыларны деткип, айтырыгны ам-даа ханы анализтеп сайгарарын, ону бүгү талалыг өөренип көөрүн сүмелээн.

Медээ, дыңнадыглар кылдынган соонда, ооң-биле Дээди Советтиң 22 сессиязы ажылын дооскан.

ТУДА САНАЖЫЛГА — ЧАРТЫК МИЛЛИОН

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның Чазаа бодунуң доктаалы-биле Россияга түс-түс кижилерниң аразынга туда акша-биле санажырының эң үстүкү хемчээлин 500 муң рубльге доктааткан.

Чазактың ол доктаалын «Россия Федерациязының акша системазының дугайында» Хоойлузунга дүүштүр үндүрген.

ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ

ИРКУТСК. (РосИТА-СЧТА). 1993 чылдың июль 13-те Москваның-биле 16 шак 28 минута турда, Байкал хөлдүң районунга чер шимчээшкини болганын РосИТА-СЧТА-ның корреспондентилери Владимир Ходяй болгаш Сергей Трофимов дыңнаткан.

Чер шимчээшкининиң күжү Иркутскиге 4-4,5 (12 балл шкала-биле санаарга) балл болган. Чер шимчээшкининиң түңнелинде үрелиишкиннер дугайында медээ алдынмаан.

А ол чер шимчээшкининиң сөөлүнде ийи минута болганда, база бир чер шимчээшкини 16 шак 30 минута турда, Бурятия Республикага болган. Чер шимчээшкини болган чер Улан-Удэ хоорайдан 500 километр ырак болган. Ол черге шимчээшкинниң күжү 4,5 балл четкен. Бурятияның найысылалынга 2-3 балл болган.

Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министрин томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың июль 14. № 40. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министринге Самойлов Хилик-оолович МОНГУШТУ томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

ХҮННҮҢ
МЕДЭЭЛЕРИ

БАШТАЙГЫ САРААТТАР

Барыын-Хемчик районнуң девискээринде 8 улуг арат ажыл-агый ассоциациялары ажылдап турар. Олар чоокта чаа сиген кезилдезинче кирипкеннер. Районнуң девискээринде ниитизи-биле 2772 га хөй чылдыг сиген шөлү бар. Бо хүннерде аңаа 26 сиген кезер машиналар ажылдаар тургаш, 15 машина ажылдап турар. Чылдагааны — артык кезектерниң чедишпейн турарында. Амдызында 100 га черде сиген кестинген.

Сигенниң үнгени элбек. Чамдык ассоциациялар баштайгы сарааттарны тургузуп эгелей берген дээрзин районнуң улуг агрономи Мөңгүн-оол Алдын-оолович Сарыглар редакцияга дыңнаткан.

Борис ОНДАР.

«ЭРТИНЕЛИГ» — МУРНУКУ ОДУРУГДА

Өвүр районну сиген-ширбиил талазы-биле байлак районнарның бирээзи. Бо чылын ында база-ла дүжүт эки болган. Бо хүннерде сиген кезилдезинче чамдык совхозтар кирипкен. «Эртинелиг» совхоз 60 га, «Торгалыг» 40 га, «Коммунизмче орук» совхоз 20 га шөлде сигенни кескен.

(Бистиң корр.).

СЕМИРТИЛГЕНИ ЭГЕЛЭЭН

«Малчын» коллективтиг бүдүрүлгениң № 1 хойжу бригадазының малчыннары чайлаглаашкынны билдилиг организастап турар. Аңаа баш бурунгаар хынамчалыг белеткел улуг рольду ойнаар. Бригаданың хойжулары апрель айда төрүүр хойлардан хураганны менди алганнар. Оът-сигенге камналгалыг болганындан Мөңгүн-Тайганың малчыннары эрткен чылды мал бажынга улуг хоромча чок эрттиргеннер.

Мурнакчыларның санында кирип турар Василий, Борис Тейниң алышкылар 100 хойга онаашлыр 90 хураганны ап, доруктуруп өстүрген. Олар кыргылданы доозупкан. Бо чылгы хураганнарны август айга чедир 25 килограмм чедир өстүргеш, аңгы кодан кылдыр үзер деп турар.

Ол-ла бригадада Сергей Шиилей бир дугаар төрүүр дуңгуштардан 72 хураганны алганы багай эвес көргүзүг. Мочак-оол Биче-оол, Маржын Кержик-оол чүстен 80 хураганны камгалап ап, чайгы семиртилгени терең оъттут, серин чайлагларда эгелей берген.

Делгер-оол ОЮН.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫНГА БЕЛЕН

Барыын-Хемчик районнуң Барлык ортумак школазының чайгы септелгези июнь 27-де доозулган. 13 өөредилге кабинеттерин, спорт залды, күш-ажыл мастерскаязын, башкылар өрээлин, интернатты, столоваяны, аъш-чем, хеп складтарын кончуг шынарлыг септээш, комиссияга дужаап хынаткан.

Школа директору Сергей Күчүге, интернат эргелекчизи Сарыг-оол Дарыма, ажыл-агый эргелекчизи Александр Хертек септелгеге баш удур белеткенип херектиг материалдарны, чугай, будукту тыптып ап турганындан ажыл саадаашкынга таварышпайн, эрте доозулганы ол. Азы «Чайын шанаан, кыжын терген септе» деп чугаа ол-дур ийин. Ам бо хүннерде кышка белеткел ажылы база адакталып бар чыдар. Олалга печкаларын, изиг суг дамчыыр трубаларны, батареяларны аштап арыглааш, 100 тонна ажыг хөмүр-дашты дүжүрүп алганнар.

Ниитизи-биле Барлык ортумак школазы чаа өөредилге чылын ажыдарынга белен.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.

ШАЛЫПЧЫ АЙНЫ ЧАРЛААН

Чайгаар үнген болгаш хөй чылдыг-даа сигеннерниң үнүш-дүжүткүрү эки-даа болза, мал чемнерин белеткээриниң ажылын багай организастаарга, бистиң республиканың ажыл-агыйларының хөй кезии моон мурнунда чылдарда белеткезе чогуур курлавырларның чүгле 30-36 хуузун чедип ап турган түңнелдерни барымдаалааш, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу бо чылдың июльдуң 10-дан августуң 10-га чедир мал чемнерин белеткээр талазы-биле ажылдарның шалыпчы айын эрттирерин шиитпирлээн.

Министерствоның коллегиязының доктаалын ёзугаар шалыпчы айның негелделерин бадылаан. Ынчангаш мал чемнери культураларының хевирлерин барымдаалавышаан, республиканы үш зонага чарган:

БИРГИ ЗОНА —
Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнар.

ИЙИГИ ЗОНА —
Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл, Тожу районнар.

ҮШКҮ ЗОНА —
Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Эрзин районнар.

Шалыпчы айда кылдынган ажылдарның түңнелдерин зоналар аайы-биле тус-тузунда үндүрерин доктаалда айыткан. Ынчангаш шалыпчы айның негелделерин күүсеткеш, тиилээннерге дараазында мактал-шаңналдарны тургускан:

Шаңналдыг черже үнген болгаш сиген кезип белеткээриниң айыттынган хемчээлин 85 хуудан куду эвес күүсеткен ажыл-агыйга — **бирги чер дээш 10 миллион рубль; ийиги чер дээш — 7 миллион рубль.**

Ол ышкаш ажыл-агыйлар аразынга мал чемнери белеткээриниң шалыпчы айын эрттирериниң комиссиязын тургускаш, ооң составын бадылаан. Комиссияның даргазынга Ш. С. Монгушту болгаш кежигүннеринге М. Ч. Сат, А. В. Бахвалов, Н. П. Аюшинов, В. Д. Хемер-оол оларны бадылаан.

Мал чемнерин белеткээрин чедиишкинниг эрттирер төлээде, шак-ла ындыг комиссияларны көдээ ажыл-агый эргелелдеринге тургузары чугула деп санаан.

Шалыпчы айның түңнелдерин бо чылдың августуң 15-ке чедир үндүрген турар ужурлуг. Ынчангаш районнар комиссиялары ажыл-агыйлардан 1-ги болгаш 2-ги черлерни ээлээн коллективтерни зоналар аайы-биле **августуң 10-га** чедир республика комиссиязынга киирер.

Мал чемнерин чедиишкинниг белеткээриниң улуг харыысалгазы ажыл-агыйларның удуртукчуларынга, специалистеринге, а ол ышкаш мал фермаларының, арендаторларының, звеноларның болгаш хойжуларының боттарынга онаажып турар. Ажылдың чедиишкинниг болурунга дээштиг идигни күш-ажылдың төлевири бээри билдингир. Ол ышкаш районнарның, коллективтерниң кижи күжүн бо чугула ажылга хаара тудары болгаш мал чемнерин белеткээриниң шынары улуг ужур-дузалыг боор турар.

(«Шынның» корр.).

●Акционер ниитилелдеринде

ЧОЛДУГ ОРУК

«Темп, шынар, камналга—хүнниң кол сорулгалары ол» деп бижиктиг херимге үстүр келген кижи өскерилгелерни дораан эскерер. «Шагаан-Арыгның септелге-техниктиг бүдүрүлгези» деп адап турган көдээ ажыл-агый техниказы септээр бо черниң ат-бажы база ам өске. Бир-тээ, ындыг болганда, ажыл-иштиң угланыышкынында база өскерилгелер, чаартылгалар турар ужурлуг. Бо дугайында бистиң корреспондентивис С. Монгал ук бүдүрүлгениң директору Сергей Георгиевич Миносянцев-биле каксы чугааны кылган.

— Бети дээрге улуг-делгем ийи каът контораңардан бичежек черже көжүп алгандыр силер. Ат-бажыңар база өскерилген. Эде чаартылгалар силерде элээн дээштиг чоруп турар хире ийин.

— Орустап чугаалаарга, «Было бы счастье, да несчастье помогло» дээр ийикпе. Бо кыштың мурнунда кыжын одалга системазы чара доңган контора бо. Бүдүн-бүрүн ийи каът «ордуну» одалгазын эде кылдыртырынга чеже акша херек деп бодаар силер. Чаңгыс муңнар эвес болдур эвеспе. Ооң кадында «Сельхозхимия» деп чер-биле кады чаңгыс организация боол турувуста, ниитизи-биле 100 ажыг кижи санаттынып турдувус. Хөөредир чүве болза, чартыы контора ажылдакчылары турган болдур эвеспе. Ам 40 хире кижи бис. Удуртур ажылдарда барык кижи артпаан. Ынчангаш улуг, делгем конторанын-даа биске херээ чок апарганы ол. Демги дөртен кижи дээрге-даа шупту олуттарында улус-тур. Чаңгыс-даа «артык» кижи чок.

Борта бир солун чүве, бистиң моон соңгаар чогумчалыг ажылдап-чурттаарывыска ылап-ла мынча санныг кижи херек, оон хөй-даа, эвээш-даа эвес деп санаашкыннарны чоруткаш, шилиттинген кижилер бүдүрүлгевисти садып, хуужудуп алдывыс. Дөгеревис чүгле акшаларывысты бириктирген эвес, а «че-ве!» дишкеш, ваучерлеривисти база каттыштырып алдывыс. Өг-бүлелеривистиң база болдур эвеспе. Ынчангаш бис ам дөгере бир «улуг өг-бүле» апарганывыс ол. Бүдүрүлгевис долу хуужуттунган болганда, ооң ажыл-херээ дээш шуптувус бир деңге харысалганы чүктеп эгелээнивис ол. Ам директор мен-даа, бөдүүн ажылчын сен-даа ооң бүрүн эргелиг ээзи сен. Ам мурнунда ышкаш «артык» ээриил, шопту даштыгаа чыдары кандыг-ла болду.

Январь айдан эгелээш, бисти мурнукузу дег «Септелге-техниктиг бүдүрүлге» деп адавастай берген. Ам бистиң организациявыс ады: «Кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге» дээр. Азы хаагдыг хевириниң акционер ниитилели апарганывыс ол. Ат адында-ла ыйнаан. Ажыл-херээвистиң угланыышкыны биеэги хевээр арткан. Ону эргиде турган ат-бажывысты чиге сөглеп каан чүве болгай: септелге-техниктиг бүдүрүлге. Биеэги хевээр көдээ ажыл-агый техниказы септээр бис. Тодаргайлаарга, колдуунда «Т-40», «Т-25» болгаш «МТЗ» маркалыг тракторлар. Черле ынчаш республикада ындыг чергелиг тракторларның септелгези мында, бисте мөөңнеттинген чүве. Моон-биле чергелештир поршеньнер бөлүгүнүң, коленвалдарның чондурулгазын, бензин, үс дамчыыр одалга аппаратуразының септелгезин база чорутпушаан бис.

— Силерни Владимир хоорайның трактор тудукчулары-биле быжыг харылзаалыг дээр...

— Шын-на болгай. Ынчалза-даа быжыг харылзаа дораанна чогумчалыг кылдыр доктааттынма бербээн болдур эвеспе. Үстүнде адааным «Т-25» дээр тракторнуң бодун болгаш Липецкиде бүдүрүп үндүрүп турар өске бир «Т»-ниң (40-нуң) шимчедикчилерин база бо-ла Владимир хоорайда бүдүрүп үндүрүп турар чүве болганда, бистерге олар-биле дорт харылзаа тоң чугула херек турган. Бети дээрге артык кезектер айтырыы деп чүве турар. Үрелген тракторнуң кандыг-бир херексели элери дээрге сөктү берген өөк илери эвес-ле болгай. Баштайгы чоокшулажылга болдунмаан. «Первый блин комом» дижири үндезин дөстүг чүве ыйнаан ол. Анаа бодум чораашттың огулут чугаалажып чадаштым. Ынчап турувуста, чаяаны көрүп завод биле чагыкчы аразында ажыл-ишчи харылзааларының негелделерин чавырылдырган, чоокшулаштырган Чазак доктаалы үнүп келген болгай. Мурнунда олар тракторну чүгле бүдүргеш, чүдүрүп чорудуптарынга өйлежип турган болза, ам демги доктаал ёзугаар оларның харысалгазы бедээн. Ынчангаш олар бистерже, чер-черлерде чагыкчыларже чылыг холун сунуп келгениниң ужуру ында чүве.

Таптыг-ла ол үеден бээр заводтуң чанында «Владимир тракторосервиз» дээр акционер ниитилел ажылдап эгелээн. Ол ынчангы ассоцияяның, амгы бо ниитилелдиң сорулгазы—фирманың марказын ылап тудуп турар тракторларны чагыкчыларга (хереглекчилерге) чедирери, херек апарганда, техниктиг септелгениң өй-шаанда болгаш бедик деңнелге чорудары болур. Бис база ол ниитилелдиң (акша-көпеэзинден тура салчып алган) бүрүн эртелиг кежигүннери болганывыста, бисте үстүнде айыттынганындан өске ындыг сорулга чок. Бис оларның бо тыва черде кара чаңгыс дүрүм ёзугаар тургустунган төлээлекчилери бис.

— Демги тракторлар силерни дамчыштыр сатдынып турар ышкажыл. Заводтан алган дижик, силерден алырының ылгалы чүл?

— Ийе, колдуунда бисти дамчыштыр. Заводтан барып дорт азы кандыг-бир үшкү организация (кижи) дамчыштыр алырын бодаарга, бистен алыры хөлчок чиик. Өртек-үне талазы-биле дээрим ол. Чүге дизе бистер оларның эрге-ажыын мында камгалаан төлээлекчилери бис дээриминиң ужуру ында. Ооң кадында, бистен трактор садып алган улуска бис ол үрелик эвес дээрзин шынзыдып бээри хүлээлгевис. Бир эвес кандыг-бир үүрмек үрелиишкин таваржы берзе, дарый эткеш, кезек үе иштинде боттарывыс күжүвүс-биле септээр хүлээлгени база ап турар бис. Чижээ, чоокта «Ак-Туруг» совхозтуң садып алганы ийи «Т-25»-тиң бирээзиниң коленвалы бо бистиң херимивистен үнүп чадап турда-ла чарлы берген, өскезин суурунга мунне чедерин четкеш, шыгырт турупкан. Бис кайызын-даа ийи-үш хонук чедирбейн шимчеткилеп бердивис. Өске бис ышкаш ылап-ла ол тракторларны септээр-селгир кылдыр тускайжыттынган бүдүрүлге эвес болза, ынчаар харык кайда боор. Заводтуң адынга, марказынга-даа багай, ылаңгыя садып алыкчыга ээрэ-хинчек четкени ол. Мурнунда ышкаш муңнар-биле санажыр машина, трактор-даа ам кайда дээр силер.

Харын барза-барза, бис ол тракторларны, аңаа таарыжыр артык кезектерни бээр чедирип алыр талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып эгеледивис. Эрткен чылын боттарывыс машиналарывыс-биле оларны чедип барып ап турдувус. Ам ол билдингир чылдагааннар-биле болдунмастаан. Ам демир-орук ажыглап тур бис. А олар бистен сөөртүлге дээш алыр акшазының түңүн хүн эвес, а шак санап өстүрүп орар дизе, хөөредир болбас ийин. Бергелерге торулбайн, буянныг үүлевисти бодап, бурунгаар чүткүдер апаар. Кыры шимчээрге, хырын тодар дээр ийикпе.

— Каш трактор саттыңар? База кымнардан хөй чагыг кирер-дир. Келир үеги сорулгаңар чүл?

—Бо үеде садыг-саарылга-биле холбашпаан улус чок чүве боор ийин бо. Садыг-наймаа ажылы-биле эрткен чылдан бээр холбажып эгелээн улус болгай бис. Ынчан 20 тракторларны сайгардывыс. А бо чыл эгезинден бээр база 18 трактор ээлерин тыпты. Колдуунда бо бичежек, делгем эвес шөлдерге эптиг, дүрген чоруктуг «ажылчын демир аъттарны» арат ажыл-агыйлыглар хөй алыр боор-дур. Совхозтардан чагыг база кирип турар. Ынчалза-даа демгилеринге көөрде арай эвээш.

Чоокку сорулгавыс — ажыл-чорудулгавыстың кызыгаарын делгемчидер, фронтузун алгыдары-биле. Россияда база бир улуг трактор заводу — «Липецк трактор заводче» айтырыглыг үндүвүс. Херек чогумчалыг бүдүп тур ышкаш. Керээни чардывыс. Ажыл-агыйжы харылзаавысты ужуктаан чагааны чаа алдывыс. База ол ышкаш заводтуң удуртулгазы-биле дүүн чаа телефон дамчыштыр кайы-даа талага ажыктыг чугааны кылдым. Ынчангаш ол заводтуң мырыңай чаа бүдүрүп эгелээни «ЛТЗ-55» деп тракторларын бис эге баштай Тывага чедирип экзэрипчиске чедир кыска үе арткан. Бодум ол ажыл-ишчи харылзаавысты улам чогумчудары-биле бо хонуктарда Липецк хоорайже аъттаныр мен.

— Орук-суур эки чорул, «каң аъттарның» саны Тывага көвүдээлир, оларның ажыктужуун кайы хөй арат-чонга көргүзер талазы-биле Тыва-Российжи харылзааларны улам быжыдыңар-ла!

— Четтирдим! Чоп дээш ажылдаары дег чолдуг орук чок болгай.

Селип МОНГАЛ.
Улуг-Хем район.

КЫЗАГДАТКАН НААДЫМ

●Хуууда бодал●

Сөөлгү чылдарда республиканың хоойлу-дүрүм доктаадып үндүрер органнарының чоннуң сеткил-сагыжынга дүүштүр ажылдап кылган эки чүүлдеринге бүгү чоннуң Наадымын Республика хүнүнге тураскаадып, август 13-16 хүннеринде эрттирер дээни хамааржыр.

Чоннуң национал чаңчылдарын, ажыл-агый чорудаарының онзагай овур-хевирлерин, дылын, байырлалын хөгжүдүп сайзырадыр күзелдер ниити демократтыг угланыышкыннар-биле дугжуп турар. Ындыг болганда чүгээр эки кылып алган чүүлдеривисти база-ла янзы-бүрү чылдагааннар чогаадып алгаш, балаар чорук эң-не таарымча чок чүүл болур. Хоойлу-дүрүмнү сагып чурттаар, эрге-хоойлу тергиидээн ниитилелди бодарадыр дижип турган-ла, чаа хевирниң дужаап-чагырар шугумунче кирер чорук кончуг багай салдарлыг. Чоннуң соңгуп алганы Улуг Хуралының шиитпирлерин күүсекчи эрге-чагырга черлери эде көрүп, өскертип кааб чурумну кандыг-даа хоойлуда быжыглап албаан бис. Ындыг байдал амдызында чок. «Наадым байырлалын эрттирбес» деп Чазак чери шиитпирлээнин сэлундан номчудувус.

Орхон-Енисей бижиин тодарадып номчааның ою, тыва-америк эртемденнерниң хамнарга тураскааткан чыжы-даа чоннуң национал байырлалын хоруурунуң чөптүг чылдагааннары болуп шыдавас. «Хой кыргылдазының саадап турарын барымдаалааш, Наадым байырлалын эрттирбес» дээн чижектиг шиитпирлерни Кызылда, бүгүдеге билдингир бажыңның 3-кү каъдынга ажылдап турган даргаларывыс хүлээп ап турганын чурттап эрткен бис.

Кайы-даа таварылгада айыттынып турар чылдагааннар хүн бүрүнүң шалыпкын-даа, озалдап-даа эртип турар, кызыы бөлүктерге хамаарышкан ажыл-агыйның агымы ышкажыл.

Ындыг ажылдар канчап бүгү-ниитиниң сагыш-сеткилин көдүрген, чоннуң онзагай байырлалын көжегелээр утказышнарлыг алаар чүвел? Мындыг орук-биле улчуп-ла чоруур чүве болза, бот-башкарыыга, баш миниип чурттаарының дугайында шуугаашкыннар хоозун чугаа боор артар, чоннуң идегел, чүткүлүнге ээлчеглиг согугну оиаштырар-дыр.

Бо чылын алдан-маадырларның тура халышкыныының 110 чыл оюн бүгү Тыва демдеглеп эрттирген деп болур. Солуннарга дыка хөй хүндүткелдиг кижилеривис ол көдүрлүушкунуң национал хосталгаже угланганын шыны-биле демдеглеп турарлар.

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Сүг-Бажы суурга болган тургузукчу хуралдың төөгүлүг шиитпирлери Тываның чээрби чүс чылдарда төөгүзүнүң эң өндүр, улуг болуушкуну боол артпышаан, алдан-маадырларның чырыткылыг күзел, бодалдарының амыдыралга боттанганының тодаргай бадыткалы, херечизи боол артар. Эрин-шагай тергиидээн, хосталга дээш бичии-ле үнүн көдүрген араттарның баштарын өске чурттуң чызаан черинге барып кескеш, саттыныкчы ноянарлың, чагырыкчыларының айыткан черлеринге, чоннуң коргудары-биле аскылап турган үелер эрткенин тургузукчу хурал бир-ле дугаарында ажыы-биле чарлаан, тускай догуннаан Тыва Арат Республиканы тургускан.

Август 13-16 хүннеринде Республика хүнүн чылдың-на улуг Наадым-биле демдеглеп эрттирери кандыг-даа үеде чүүлдүг болгаш чөптүг. Деп шилгелиг, угаан сарыылдыг, сыныш чок чүткүлдүг, эрес дидим өгбелеривистиң буянныг ажыл-херектеринге чаа салгалдарның ёзулуг киирген үлүү ол болур.

1921 чылда Тыва Арат Республика тургустунган. Ол бот-догуннаан, чоннуң күрүнезин кожа-хелбээ турар улуг-биче күрүнелер хүлээп көрген, ол үеде чурттар аразынга анаа эвес салдарлыг турган Коммитерн эвилели чаа тургустунган күрүнени хүлээп көрүп, дуза, деткимчени чедирип турган. Совет Эвилелиниң хүрээлеңинге киргеш, база-ла автономнуг республика эргени эдилеп турдувус.

Амгы чыштың Дээди Соведи чуртувустуң адын Тыва Республика кылдыр доктааткан. «Республика» деп сөстүң бүгүдеге билдингир утказын эдерер болза, чондан үндезилеттинип турар эрге-чагырыглыг күрүне боол үнер. Республика апарганывысты база бир улуг депшилгелиг базымывыс кылдыр хүлээп көрбүшаан, Кызылда төп шөлдүң адының дугайында маргыжып турбайн, Республика шөлү кылдыр адаарын күзеп, хуумда саналдап турарым бо.

Наадымнарны эрткен үелерде чонга адап, тайылбырлап турганын сактырга мырыңай кайгамчык. Республика үезинде ол байырлалды элээн чоокшуладыр — сес ай чыскаалы кылдыр адап турганын улуг кижилер утпаан. «Баксыраанам сагынмас мен, база катап бадылаар мен» — дижип, ырлажып турар үелерде шуут-ла «Чазак байырлалы» дижип турар апарган. Кажан наадымнарны үстүкү черлерниң чөпшээрели-биле чонга хайырлап турар апарган үелерде сөөлгү-даа чылдарда «Малчыннар наадымы», азы «Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының наадымы» кылдыр адап, чарлаар апарган. Харын-даа бир чылын дуюкаа болуп эрткен «Шуурмак наадымының» дугайында республиканың чурттакчыларының хөй кезии дыннап чыдып калган болгай бис.

Чонга шоодуг, хөйге катты үндүрүп турбайн, хоойлу бодарадып үндүрер албан черлери бо талазы-биле чаңгыс турушка быжыгып, Республика Наадымы кылдыр чарлааш, байырлалды чылдың-на сес айның 13-16 аразында сумуларга, кожууннарга, төпке чаңгыс үеде эрттирип турарын хоойлужудар болза чугула. Чон ындыг шиитпирни сеткилиниң ханызындан хүлээп алыр деп бодаар мен.

Сайын-оол МОНГУШ,
Кызылдың беш дугаар профтехучилищезиниң ажылдакчызы.

ЧАЙЛААВЫС — ООРАШ-ХЕМ

Оон бээр 20 чыл эрткен. Чайлаавыс ынчан ээзим оргулаажынга турган чүве. Хаттыг-Тайга — көрүштүг-ле оран! Кайнаар-даа көөрге, айыраң-каас чечек-чимис-биле шыптынып, каастанып алган, көгү-шыгы хөлбеңчиңнээн чайлаг-ла болгай. Арга-ээзиминде айлаң-кушкаштар хүнзедир-ле ырлажып, магалыг үнүн бараалгадып хүнзээрлер.

Оруктуг-Ой аксының оргулаажының көктүг шыгынга чон дээрбектей олуруптарга, улуг байырлал эгелээр: мөгелерни хүрештирер, чүгүрүк аъттарны чарыштырар, аъш-чемниң дээжизин мөгелер хүрешкен черниң (индириин) чанынга делгеп салып, чонну хүндүлээр. Ону күзээн-не кижи чип, курайлап турар. Мөгелерге тураскааткан шүлүктү А. Европ өткүт, тода чугаалап бээр. Мурнакчыларны алдаржыдып, хана-солунга чуруп, бижээн боор чүве. Чурукчузу Малбык-оолду ам сактыр-дыр мен. Чадаг чарышка / маргылдаалар база болгулап турду.

Хаттыг-Тайга эдээ Оораш-Хем хой, өшкү кадарарынга дыка-ла таарымчалыг чер чүве. Бодум ол черлерге хой кадаржып, өөрелеп өстүм. Дүъште хүн эът-кешти изиңнедир чип кээр, ынчан хой, өшкү аалче ээптер. Даш кыры-биле кылаңнадыр агып чыдар арыг сугдан мага хандыр ижип алгаш, сериин арга хөлегезинде девээлеп чыдарлар. Бода мал, чылгы хөлегелиг ээтпектен ыравас чүве.

Хаттыг-Тайганың шыпшык бажынга кара-кара булуттар чыглып, дээр бүргеп келген соонда кызаңнаашкыныг, сүггүр чаъстыг чаашкын-даа кудуп-ла эгелээр. Ынчан дамырак кара суг кызыл үерже хуула бээр. Хем бодунуң эриинге сыңмастап, ыяш-дашты андара-дүңдере октай бээр. Эрин ашкан суг коргунчуг-ла. Чайлагның кижилери мал-маганың баш удур бөлүп, дөңгеликтиг оргулаажынга кажаалаптарлар. Каш хонук улаштыр аяс хүннер эртерге, суг бодунуң савазынче чоорту кире бээр.

Август ай эң-не өөрүнчүг үе ол. Ынчан чодураа, кызырак-кат, ай, бес, тоорук быжа бээр. Сагыжывыс-ла чаңгыс: каттаар, тооруктаар. Дээрниң хиндиинде хир чок аяс хүнде Хаттыг-Тайганың шыпшык бажынче кырган-ачам-биле үнген бис. Шак оон чоок-кавы черлер аяк дүвүнде дег көстүп чыдар. Ооң кырынга үнүп келирге, хат хадып, эът-кешче кирип шаап турган ышкаш болур чорду. Ынчангаш-ла Хаттыг-Тайга дээни ол боор. Бүргег, хаттыг хүннерде ол тайганың бажынче үнүп болбас дээрзин кырган-ачам чугаалап, сагындырып олурар чүве. Чүге ындыгыл? Ооң чажыдын айтырбаан мен, ынчалза-даа мээң бир эскерген чүвем: ол тайганың эдектеринде аң-мең хөй, кырган-ачам ол аңнарның аразындан чүгле чаңгыс аңны — эр аңны адып алыр чүве. Сыынны чүгле ону аңнаар үезинде адып аар, аң өлбээн шаанда ооң чанынче барбас. Ол кол сагыыр дүрүмү ол.

Школачы чылдарымда Хаттыг-Тайга бажынче чаңгыс удаа үнген мен. Ол дугайында сактышкыным хөй чылдар эртсе-даа уттундурбас.

50 ЧЫЛ ЭРТКЕНДЕ...

Оон бээр барык 50 чыл эрткен чүве. Хаттыг-Тайга дугайында сактышкынның хөлегелиг талалары база көстүп келди. Телиг-Хаяның мөңгүн суу бүдүрүлгези ажыттынарга, анаа тудуг кылыр ыяш база херек апарган. Ынчангаш шаандагы Оораш-Хемниң Оруктуг-Ой аксынга чедир даг эдээ-биле орукту кылып каан. Ынчангаш ында үнген ыяшты шаарартыр кезип каапкан. Чогум кадыр-берт черлерниң ыяш-дажы улуг-ла үрелбээн. Ортаа-Хем талазынче көрүнген, те-чүңманың ораны Телиг-Хаяның аң-меңи көзүлдүр-ле эвээжээн. Бо черни чүгеле чүве ийик, Терлиг-Хая деп адай берген. А чогум ады Телиг-Хая-ла чер болгай. Ооң эрги адын катап эгитсе эки боор.

Билен-оол МАНДЫП-ООЛ.
Кызыл район.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● **МОСКВА.** Россияның улус депутаттарының онгу Съездизин чыылдырарын далаштырбайн турар деп, Россия парламентизиниң парлалга албанының удуртукчузу Юрий Мареченков дыңнаткан. Экономиктиг каттышкан чөвүлел хуралды эрттирерин Россия Федерациязының Дээди Соведи болгаш Россия Федерациязының Чазаа планнап турар. Ол чөвүлел хуралдың сөөлүнде Россияның улус депутаттарының онгу Съездизин чыылдырган туруп болур.

● **СОЧИ.** Соңгу Кавказтың республикаларының, крайларының болгаш областарының күүсекчи эрге-чагырга даргаларының чөвүлел хуралы Сочи хоорайга болуп эрткен. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазааның төлээлекчилери ол чөвүлел хуралга киришкен. Абхазияда болгаш Соңгу Кавказта политиктиг байдалды чөвүлел хуралга чугаалажып көрген. Грузияның болгаш Абхазияның аразында мессиллежиишкинниг чөрүлдээни тайбың аргалар-биле шиитпирлээриниң эргежок чугулазын чөвүлел хуралдың киржикчилериниң хөй нурууз онзалап демдеглээн.

● **ГУДАУТА.** Абхазияның камгалал министерствозунуң дыңнатканы ёзугаар алырга, грузин болгаш абхаз шериглериниң аразынга шыңгыы тулчуушкуннар сөөлгү хүннерде Шром суурнуң чанынга болган. Абхазияның шериглери Сухумиже баар орукка контрольду тургускан. Грузин шериглер удур шавар халдаашкынны кылган түңнелинде, дөрт бронетехниказын үрей аттырган. Ийи таладан өлүрткеннер болгаш балыглаттырганнар бар болуп турар. Абхазияның камгалал министерствозунуң парлалга албанының медээзин ёзугаар алырга, Абхазияның партизаннары Тамыш суурга грузин шериглериниң улуг бөлүүн бузээтээн.

● **ПЕРМЬ.** Ында ужар чүүл техниказының комплекизиниң баазазынга күчүлүг установканы бүдүрген болгаш ооң шенелдезин чедиишкинниг чорутткан. Нефтини болгаш бойдус газын сордуруп алырынга чаа установканы ажыглаар.

(РосИТА—СЧТА).

БАРЫЙМАА ДЕП КЫМЫЛ?

Төөгүвүс арыннары

Бежен чылдарның ортаа үезинде Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тала чеди чыл школазынга өөренип турар үемде шимченгир, тенексимээр, шала өжежим-биле башкыларымга бо-ла чемеледип, хемчег алзы бээр мен. Бир катап башкымны та чүү дээш хорададыпкан кижи ийик мен, ооң сөстери амга чедир сагыжымдан үнмес. «Кырган алаң, контр Барыймааны истээр сен, кара бажың дүгүн дырбаар сен!» дээн. Оон эгелээш-ле кырган-ачам чүү кижи боор, кандыг херек үүлгеткеш «контрлааны» ол ирги деп сонуургап эгелээн мен.

Улустуң чугаазындан чоорту билгеним болза, «дээрбечилерге» каттышкаш, Барыймаа биле Чозар алышкылар Алтай чуртунче кире берген. Оларның чоок төрелдери Чүлдүм, Мартаң-оол алышкылар контр херээ дээш соңгаар шөлүттүрген. Шуптузу хөреңгизин хавырткан. (Чүлдүм биле Мартаң-оолду үүлгеткен херээ чок болганы-биле өлген соонда агарткан). Амгы үеге чедир кырган-ачам дугайында чамдыкта кижилерден болум албан-биле айтырып, өскелерин душ боол дыңнап, номчуп, билген чүүлдерим мындыг.

Чанагаш, Теве-Хая ынчаар чурттуг, Хомду дайынының сүзүк шерии Куулар Донгур-оолдуң оглу Орус аңгы-аңгы чылдарда мындыг чүүлдү меңээ чугаалаан. Барыймаа Баян-Таланың Чанагашка 1897 чылда төрүттүнген (1930 чылда 33 харлыында Тывадан чоруткан). Аныяандан-на эрезин, сыгыртыры-биле өөрүнден ылгалыр турган. Чадаана, Теве-Хая, Баян-Тала ол ынчаар турган кыдат болгаш орус садыгжыларны үндүр сывыржып, чондан чиижең өртек-биле мегелеп алган мал-маганы боду ышкаш кайгалзымаар өөрү-биле үзе сүрүп, ол кавының улустарынга бүдүү үлеп берип турган. Сүрүп чорударынга белеткеп. Теве-Хая шыгынга кыдаттарның бөлүп каан турган каш эскыр чылгызын болгаш өске-даа малын кадарып турган ядыы хөлел эрлер-биле баш удур дугуруушкаш, чаңгыс дүне Чаа-Хөл, Шеми, Чыргакы, Сүт-Хөл, Өвүр ажыр сайгарыпканын улуг назылыг кижилер 50 чылдарга чедир бүдүү чугаалажып чораан.

Шеми школазынга директорлап турумда, 1966 чылда 70 хар ажа берген Куулар Оспай ирейниң чугаазын дойчулап көргүзейн:

— Чаңгыс Куулар сумузу, кырган-ачаң-биле төрел улус бис, оглум, Аныяандан-на эрес, Дөрбет кирер. Делег чурту баар, шимченгир кончут кижи. Ооң ужун-на боор, чамдык улус Кайгал Барыймаа-даа дижир-ле. Бо Хемчик унунга кыдат данчаатылар бүүзелерин «аалдап», оон улай камыңнар, ак орустар-биле сүрүшкен кижи. Эш-өөрлүг бүдүү ол-бо аалдарга барган, ында-мында эрлер чыгган чоруп турар чүве. Бир катап чайын, бо Шемиге ак солааннарже хенергедип киргеш, элээн хөй ок-чемзек, эт-херекселин-даа хунаап алган бис. Ооң соонда келген шериглерни Мойналыкка кедеп чыткаш, боолаарывыска, дедирлевипкен чүве. Ол ак солааннарны, камыңнарны моон үндүр сывыргыже чаалашкан кижи. Ынчан ону Адар Барыймаа дижа берген.

Ол чазын кыштаавыстан көшпээн чыткан бис. Бир катап элээн орайтай бергенде, Ак-Хая уундан аажок таныырым сыгыт дыңналыр мындыг. Кырган-ачаң бир янзы аян-биле дыка-ла сыгыртыр кижи. Демги кадайга чугааладым: «Чемиң чылыдып көөр сен бе. Барыймаа кел чыдыр ышкаш. Үнү кандаай кыжыраң боор, далаш чоруктуг эвес бе».

Ынчаарда кырган-ачаң мындыг чүве чугаалаан ийин: «Чозар-биле чор мен, оол. Ырай бээр чадаас боор мен. Борта артар болза, тывалар боттарывыс аткылажып-боолажып, хан-чин үндүрер хиредир бис. Ол-даа хөй боор. Мээң улузумну карактажып чоруур сен. Кайын бажым-биле баар мен. Шаг бир өскерлир ыйнаан. Чедип кээр мен, оол». Шагаадан арткан араганы ийи-үш дугуралины ишкен чүве. Оозу бажынга үнгени ол боор, соондан дыңнаалаарымга, мынчаар сыгыртып бар чыдар чораан ийин:

Коъш-Агыш ырак деп бе.
Хондур туттуп чеде-ле бээр.
Уйгур оглу бүзүреелдиг —
Урумчуже кире-ле бээр.

Амга чедир мээң ужурашкан кижилеримден кырган-ачамны Тывадан чоруур мурнунда сөөлгү катап көрген кижи Шеми чурттуг Куулар Оспай ирей ол. Дөрт-беш хире чыл эрткенде, бо кырганның оглу Мерген Оспаевич Өлзей ачазының бо чугаазын база ынчаар дыңнаанын бадыткааш, мындыг чүүлдү немээн. Барыймаа чоруткан соонда кырган-авамны

Багай чүве Барыймаазы
Барлык баштап ашкан дидир.
Паараңның шериглери
Бажын доскаш, чадаан дидир

— деп ырлааны дээш, Чадаанага кара-бажыңга суп каан. Кырган-ачамның кымнар-биле, кайнаар, чүнү канчаар дээш чоруткаиын билип алыр дээш, он хонук хире байысаалган. Өчүк үндүрүп чадашкаш, аалынче чандырыпкан. Үстүнде адааным болгаш өске-даа кижилерден дыңнаан чүүлдеримден чаңгыс мындыг түңнелге келген мен: Тывага хамааты дайын үезинде төрээн черинден чиижең орус болгаш кыдат садыгжыларны, ак солааннарны болгаш камыңнарны үндүр сывырарынга кырган-ачам шаа-биле идепкейлиг киришкен. Чуртунуң кырынга айыыл диргелип кээрге, ол дүмчүүн бодап, дүжүн харап, өөнге бузуп олурбаан. Эш-өөрү-биле демнежип алгаш, өскен чери Чадааананы, Чанагашты дайзыннардан арыглаар дээш амы-тынын бодаваан.

Чонунга удур кандыг кемниг, кара херек үүлгеткеш, кырган-ачам чуртундан чоруур ужурга таварышканыл деп айтырыгга харыыны шаам-биле дилеп чоруур мен. 1966 чылда үнген «Тываның төөгүзүнде» (II том, арын 147) мындыг одуруглар бар: «Феодал чораан дүжүметтерниң бөлүү 1930 чылдың март 17-де Чөөн-Хемчик кожуунга чепсектиг үймээнни көдүрүп үндүрген. Тура халаан дээрбечи бөлүк бодунуң хүрээлеңинге баштай 40 кижилиг турган. Үймээнчилер шииттирген контрреволюсчуларны кара-бажыңдан хостап алыр сорулга-биле Чадааназже чорупканнар. Олар аштырышкынга таварышкаш, даглараже дезе берген болгаш чепсээн чазактың шериглеринге хураатканнар».

С. К. Токаның редакторлааны томда кирген бо чүүлде шыны база мегези чүл деп айтырыгга харыы ылап херек. 30 чылдарның эгезинде Тывага тургустунуп келген байдалдың кыска-даа бол, сайгарылгазы бо айтырыгга харыыны берип болур. Чээрби чылдарының төнчүзүнде ССРЭ-ге Сталинниң болгаш Бухаринниң талалакчыларының аразынга демисел чидиглеңип эгелээн. Экономика болгаш политика талазы-биле ССРЭ-ден барык бүрүнү-биле хамааржыр турган Моолга — бо ийи таланың кайызынга-даа Тыва чайгыла бээринден демиселдиң түңнели база шоолуг эвес-даа бол, хамаарылгалыг турганы билдингир. Чогум-на мооң ужурунда 1928 чылдан эгелээш Тыва Арат Республиканың иштики херектеринче ССРЭ-ниң (Сталинниң талалакчыларының) дорт киржилгези дендээн. Ол чылын Тываже чаа чөвүлекчилерни болгаш инструкторларны чоруткан. КУТВ-ка (Чөөн чүк улустарының коммунистиг университединге) «большевикчи дадыгыышкынын» алган баштайгы беш доозукчу келген. Чогум-на оларның удуртулгазы-биле «барыын үзелдиг» ажылдакчыларны намның болгаш чазактың удуртулгазындан чайладырынга белеткел ажылы эгелээн.

Эрги ёзу-чурумну катап тургузарының талалакчылары түс чөөниң национализминиң идеологтары болгаш нептерелдикчилери деп оларны буруудадырының болгаш оларга удур калбак шавар халдаашкынның эгезин Аревзиниң IV съездизи (1928 чылдың декабрь — 1929 чылдың январьда болган) салган. Коминтерниниң төлээлекчизи С. А. Нацов (Шойжелов), ССРЭ-ниң Күрүнениң политиктиг эргелелиниң ажылдакчызы П. И. Пышкало, Сат Чурмит-Дажы оларның тургусканы «ТАРН-да чөөн үзелдиглерниң туружу» деп документ бо эгелээн демиселдиң теоретиктиг үндезини болган.

Ооң соон дарый ТАРН-ның II Пленумунга Төп Комитет кежигүннеринден, дараазында ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунуң болгаш Сайыттар Чөвүлелиниң составындан «контрреволюстут идегеттерни» үндүр хөөтлээн. 1929 чылдың март-июль айларда Тывага чораанының түңнелин илеткеп тургаш, ВКП (б)-ның Төп Контроль Комиссиязының төлээзи Коваленко мынча дээн:

— «Чөөн үзелдиглерниң» эрге-чагырыгага келирин бодувус шаавыс-биле элээн чогумчалыг организастадывыс, ам олар болур-чогууру-биле быжыккан». Келген сталинчилерниң деткимчези-биле Тывага күрүне эргилдези мынчаар эгелээн деп болур.

Эрге-чагырганы чаа-ла холга алган «хувискаалчылар» съездиге деткимче албайн баарындан сезингеш, намның хүрээлениниң «арыглаашкынын» эгелеп, удурланып болгу дег кижилерни аңгыының дайзыннары деп шырыңмага сылдап, камдан массалыы-биле үндүрүп эгелээн. Ол үеде Тывага чораан, КУТВ-туң баштайгы доозукчулары-биле кады келген австри шинчилекчи Отто Менхен-Хельфен «Азия Тывазынче аян-чорук» (Берлин, 1931 чыл) деп номунга ооң канчаар эртип турганын мынчаар бижээн:

«Орустар чөөн угланыышкынны канчаар боттандырганыл? Кончут бөдүүнү-биле. Бо беш студент сагыжында азы дүжүүнде безин чаа политикага удур болалын илередиптер хире бүгү кижилерни намдан үндүрер бүрүн эргелиг турган. Тес-Хемге сес чүс нам кежигүннериниң алды чүзүн үндүрүп, намчыларның дөрттүң үжүн боттарын боттары үндүрерин бо «чурукчулар» чедип алган. Удурлавыр деп чүве кымның-даа сагыжынга кирбээн. Бо дээрге орустарның күзели-дир, оларның туразынга кым-даа күш четпес дээрзин кижи бүрүзү билир».

Мындыг «арыглаашкынның» түңнелинде съездиниң төлээлекчилериниң хөй кезиинге чаа «баштыңчыларының» талалакчылары соңгуткан. Капитализмни ажа халааш, феодализмден социализмче шилчилге дугайында өөредигни амыдыралга боттандырарынга бодунуң сургуулдарынга дузалажыры-биле Коминтерниниң төлээлекчизи болуп КУТВ-тың ректору Райтер чедип келген болгаш Тываның «чырыткылыг» келир үеже хөгжүлдезиниң оруктарының дугайында илеткелди съездиге кылган. ССРЭ-ниң болгаш Коминтерниниң дорт киржилгези Тывага болган күрүне эргилдезин белеткеп, боттандырганының дугайында үстүнде ажыглааным болгаш өске-даа барымдааларны төөгү эртемнериниң кандидады Николай Моллеров бадыткап турар.

1929 чылдың октябрь-ноябрьда эрткен ТАРН-ның VIII съездизинге Төп Комитеттиң чиңгине секретарынга «барыын үзелдиглерни» сойгалап илередиринге эң идепкейлиг киришкеннерниң бирээзи Иргит Шагдыржап, КУТВ-туң доозукчузу, большевик партияның кежигүнү Салчак Тока амдызында ийиги секретарь болган, Тываның онзагай байдалдарынга, чоннуң чаңчылдарынга дүүштүр хөгжүлдениң шугумун чорудуп турган кижилерниң орнунга бүгү тала-биле «улуг башкы болгаш ынак баштыңчы» эш Сталинниң шугумун «чаныш-сыныш чок» чорудар сорулгаларлыг «баштыңчыгаштарның» эрге-чагыргазының быжыгып эгелээни ол.

Бо «революсчулар» оларның шугуму-биле чөпшээрешпес күрүне ажылдакчыларын боттарының оруундан «шиитпирлиг» чайладырындан аңгыда, чонну оларның аайындан эртпес, чүгле «үстүкү черлерниң» доктаал-шиитпирлерин бүрүн деткиир болгаш ыт чокка күүседир кылдыр чаңчыктырып турган. Ол сорулга-биле коргудуушкунуң, истеп-сүрүүшкүнүң, кым-бир кижиниң дугайында хоп-нүгүлдү «чогуур черлерге» дораан дыңнадыр «чандыр көрбестерге», «узун кулактыгларга» даянгаш», хан-чиңден «кортпас» кадрларлыг, массалыг репрессиялар чорудуп, 30-50 чылдарда ханныг изин арттырып каан кээргел чок каргыштыг, коргунчуг системаның эгезин ынчан салып эгелээннер. Бо айыылдыг өрттү кыпсып эгелээн кижилерниң хөй кезии сөөлүнде ооң хорлээлээн чалбыыжынга боттары өрттенген.

ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң болгаш Сайыттар Чөвүлелиниң бүгү мөлчүкчү идегеттериниң, оларның иштинде байларның, ламаларның болгаш хамнарның соңгуур эргезин казыыр дугайында 1929 чылдың күзүнүнде хүлээп алган доктаалы ооң тодаргай херечизи болган. Аңаа үндезилээш, ёзулуг-ла мөлчүкчү кижилер-биле чергелештир дыка

Комиссияны чаарткаш, конкурсту уламчылаар

ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

Тыва Республиканың ыдыктыг ырызының сөзүн, музыказын Дээди Советтиң сессиязынга белеткеп киирери-биле авторитеттиг комиссияны 1991 чылдың май 13-те тургускан. Оон бээр ийи чыл болган. Бо үениң дургузунда шилип алдынган ыдыктыг ырының сөзү чок. Бо комиссияның ыдыктыг ырының сөзүн шилип чадап, ажылының түңнел чок болуп турарының чылдагааны чүде чүвел? Ук комиссияның ажылын Дээди Советтиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов удуртуп турар.

Ыдыктыг ырының сөзүнге хамаарыштыр бодум «Ак-көк Тывам, чечектелип сайзыра-ла» деп шүлүк бижээш, комиссияга дужаап бээр дээш ол комиссияны тып чадаштым. Адрези билдинмес. Коң сорулгам бодумнуң бо бижээн шүлүктеримде эки бижиттинген одуругларны ыдыктыг ырының сөзүн тургузарынга киириштир саналдаар болаан кижи мен.

Кызылга келгеш, таныыр, билир Дээди Советте-даа, Чазакта-даа ажылдап турар кижилерден комиссияны кым удуртуп турар, харыысалгалыг секретары кымыл деп айтырарымга орта билир кижи чок. Колдуунда-ла Кудажы, Даржай дээш-ле, билдингир чогаалчылар адаар мындыг болду. Ооң соонда, ам канчаар. Дээди Советтиң бажыңынга чедип келгеш, бир таныырым даргага ужуражып, келген херээмни чугаалаарымга, протоколдардан көрүптейн дээш чоруткаш, ам-на кижилер аттарын билип келди. Кайызын-биле чугаалажыр дээш телефоннаарга, херектиг кижилер чок болду. Чылгычы Ондар хурал эрттирип турар, А. Даржай сургакчылаан болду. Улуг даргалар чай чок-тур деп бодааш, оода чадаарда, ол комиссияның секретарын тып алза, хамык чүве билдине бээр ышкаш боорта, ол кижини сураглаан, тывылбас, билир кижи чок.

Бир эвес бо комиссия бо хевээр мындыг байдалга ажылдаар чүве болза, ыдыктыг ырының сөзү сөөлгү беш чылда чогааттынмас хевирлиг. Чүге дээрге комиссияның ажылы чок, түңнели көзүлбес-тир. Комиссия чеже удаа хуралдаалап, чоңдан чеже, кандыг саналдар келгенин билдинмес. Келген шүлүктерниң анализин канчаар кылып, кым кылып турганы чажыт байдалда. Ону билир улус чүгле санныг каш кижи.

Ук комиссияның ажылын Дээди Советтиң кайы-бир комиссиязы контрольга ап, отчётун дыңнап турар ужурлуг болбас чүве бе? Бистиң бо телевидение, радионуң, солуннарның хүндүлүг корреспондентилери чүге хажызындан харап турарыл? Телевидениеге, солуннарга калбаа-биле комиссияның ажылын чырыдып, оларга айтырыглардан салып, харыызын ап, чонга таныштырза. Чамдык кижилерниң чугаалап турарындан алырга, комиссияда чүгле 3-4 хире бистиң ат-сураа билдингир хоочун чогаалчыларывыстың шүлүктери гимн кылдыр кирген. Ук кижилер чүгле боттарының шүлүктерин камгалааш чыдыпкан. Өске авторларның, номчукчуларның санал-оналын шуут херекке албас чүве дээр болду.

Комиссияны ам чаартыр болза эки. Чүге дээрге 1991 чылда тургустунган комиссия чонуң бүзүрелин, хандырып шыдаваан, ийи чыл хуусаа дээрге, дыка хөй үе-дир. Ийи чыл иштинде чуртка кандыг-даа өскерлиишкиннер болуп каапкан ышкажыгай, ол комиссияда ындыг түңнел чок-тур. Комиссияның даргазынга ыяап-ла тыва дылды арыг билир кижи даргалаан болза эки. Тывалап билбес кижи комиссияга кирген материалдарны канчап номчуурул, багайтыр номчуур-даа болза, ол ооң утказын черле эки билбес. Өске кежигүннеринге шүлүкчү, чогаалчы, композитор, критик, башкы, артист-даа болгай-ла, чок болза бистиң кайы-бир талантылыг оолдарывыс, кыстарывыс кымга-даа хамаарылга чок комиссиядан тургузуп алгаш, ол ажылче хаара туттунуп көрзүнерзе чүл?

Оон ыңай комиссияга кирген, конкурска ам киржир деп турар бүгү шүлүктерни солуннар арнынга чырыдар. Оон иштинден эң эки шүлүктерни чон шилип алзын. Ооң түңнелин «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарның парлаан тускай анкетазын ёзугаар тодараткаш, эң эки дээн каш шүлүктү шилип алыр, ооң иштинден конкурстуң негелдезинге дүүшкен шүлүктү Дээди Советтиң сессиязынга бадылаар ужурлуг. «Конкурска дээш» келген шүлүктерни авторларның кырган, чалыы, эртем-билиин хамаанчокка хүлээп алыр. Харын-даа идепкейлиг бижикчилерни шаңнап мактаар болза эки. Эки шүлүктү ыяап-ла ат-алдарлыг чогаалчы кижи бижиир дээрге, таарышпас. Ол хамаанчок, школаларда улуг класстың өөреникчилери безин бижиир болгай. Чүге дээрге шүлүкчүлер школалардан үнер боор чүве, мында оларны база өөредип турар болгай. Дыка эки шүлүктер «Шын» солунга үнген, ону комиссия херекке албаан. Чоннуң үнү хамаан чок болганы ол-дур. Кижилер чуну-даа сүмелеп, саналдап турда, кулактарын бөөшкүннеп алгаш органнар кижилерниң херээ бар бе, ынчаш? Багай эвес шүлүктерни дээди эртем-сургуул доостаан Бай-Тайга кырган угбавыс Алаш кадарчы чоргаш-ла, солуннар арнынга үндүрүп турганын эки билир бис. Канчап билир. Тываның ыдыктыг ырызының сөзүн малчын, тараажы, тудугжу, өөреникчи, студент бижип үндүрүптер чүве.

Ол ышкаш конкурска кирер шүлүктерге тодаргай негелде ыяап-ла турар ужурлуг, бир эвес ындыг негелдени айытпас болза, комиссия кежигүннери чеже-даа алдар-аттыг болза, шын түңнел үндүрүп албас хире кандыг негелделер турар болурул? Бистиң чуртувустуң ниити туруш байдалы, ооң амыдыралында хөгжүлдези кижиниң эргезин ыяк хандырган турар кылдыр чырыдып көргүзери черле чугула болгу дег. Таптыг, тодаргай ындыг негелделерни доктаадып тургускаш, ажылдаар болза дыка чиик болур деп бодаар мен.

Чамдык кижилерниң бодал турары-биле алырга, дыка хөй шүлүктерниң утказы дөмей болуп турарындан, кичээнгейге албайн турган хевирлиг. Мен бодап көөрүмге, ыдыктыг ыры деп чаңгыс ат-биле конкурсту чарлаан чүве болганда, ооң утказы дөмейлешкек боор болур. А оон кандыг уран арга-биле, кайы хире чараш сөстерни, домактарны шын ажыглап көргүскени кол кичээнгейге тургу дег-дир. Бо дээрге мээң хууда бодалым-дыр.

Ынчангаш ыдыктыг ырының сөзүн К. К. Кудажының саналынга каттыжып, ниити күш-биле, «демниг саскан тэве тудуп чиир» дээн ышкаш чогаадып, 1993 чылдың декабрь айда сессияга үзе шиитпирлээри-биле киирер дээш ажылдаар болза эки. 1994 чылдың январь 1-де чаа ыдыктыг йөрээл ыры бүгү Тывага чаңгыланып, улуг хурал-суглаалдарга ырлажып, дыңнап турар апаар бис дээрзинге бүзүрелим улуг.

Мээң бо материалчым солун арнынга көстүп кээрге, ынчаа чамдык эштер ажынып, хоралап, боттарын агартынып эгелээр чадавас эвес бе? Ынчангаш мээң бо каш одуруувум өжүп бар чыткан отту катап хөлзээледип, улуг чалбыышка-даа чедире бээри чадавас, эргим номчукчу.

Виктор САЯЯ.
Тес-Хем кожуун.

КЕЛИР ҮЕЖЕ

Тыва Республика тускай Туктуг, Сүлделиг. А ооң сагыш-сеткилин ырыга илередип алаар. Ыдыктыг ыры дугайында санал-онал киирген материалдарны, чамдык ырларны, шүлүктерни-даа парлап турган болгай. Хүндүлүг чогаалчыларның, композиторларның бижип турганын чон кончуг кичээнгейлиг, үзел-бодалдарын илередип, киириштирип келди. Ол дээрге нарын айтырыгларның бирээзи дээрзи шын. Шиитпирлээри узамдыгып, чөрүлдээлер-даа үнүп турганы чөптүг.

Бодап, билип чоруурга, ыраажыларның хөй үннерге база хөй санныг хөгжүм херекселдеринге бижиттинген аялгалар күчү-күштүг, тура-соруктуг мөөңнеп, кончуг улуг көдүрлүүшкүн-биле кижилерниң кичээнгейин чайгаар-ла хаара туда бээр. Ындыг ырлар утка-шынары, тема аайы-биле, үениң негелдези-биле аңгы-аңгы судал-дамырлыг. Чеже ырларны дыңнаваан, ырлаваан, сайгарбаан дээр.

Ыдыктыг ыры дугайында айтырыг көдүрлүп кээрге, Тываның улустуң чогаалчызы Салим Сюрюң-оолдуң сөзүнге Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Юрий Сундуйнуң бижээни «Дыңна, Тыва» деп ырызы сагыжымга кире дүжер-дир. Ам-даа бодап турарымга, бо ыры аялгазының болгаш сөзүнүң ниити тургузуу Гимнге ылаптыы-биле дүүшкен, чаңгыс демниг тургустунган дээр-дир мен. Ыраажыларга болгаш хөгжүмге ойнап күүседиринге нарын чүүл чок, сагышка киричел, кижилерниң сеткил-хөөнүн, харыысалгазын, чоргааралын, хүндүткелин, чоннуң төлептиин көдүрүп келирин дорту-биле илереткен.

Сөс талазы-биле алырга, тыва чериниң бойдузу, иживисти, аймак-сөөк найыралдыг өңнүктеривистиң дугайында безин бодап кээрге, кижиниң сеткилин чоргаарал, ёзулуг тыва кижи кым сен деп чүве илереп кээр. Аялга болгаш сөстер тургузуу, утказы-биле таарыштыр чогааттынган болза, ынчан чедимчелиг болуруп шупту билир бис.

Ынчангаш бо ыры тыва чоннуң келир үеже, бурунгаар депшилгезинче, өндүр-чаагай күзелинче, эчис сорулгазынче кыйгырып турар-дыр. Ады безин «Дыңна, Тыва!» ыраажылар, уран чүүл ажылдакчылары, эртемденнер, чогаалчылар бо ырыны кичээнгейлиг сайгарып көрүп, шын сеткилин илергейлеп, ыдыктыг ыры кылдыр дээн мээң санал-оналымга киржир боор деп идегеп күзедим.

Михаил АЙЫЖЫ.
Кызыл район.

ДЫҢНА, ТЫВА

Доштуг черниң ивилери
сендин көстүр!
Төвүт дааның сарлыктары
сенде турар!
Элезинниң тевелери
мыйда өскен,
Элдепейлиг, кандыг-кончуг
солун чурт сен.
Тыва, Тыва!
Азий диптиң төвү сен,
чүрээ сен.
Дыңна, Тыва!
Алыс шаандан ады үнген
Аңчыларның, малчыннарның
чурту сен.
Соңгу чүктүң дошкун хады
сенче эртпес,
Саян сыны көжегелей
дуглап алган,
Соглуп катпас Улуг-Хемге
доктар турбас,
Чалымнарны чара чүткүп
Сибирь кешкен.
Тыва, Тыва!
Азий диптиң төвү сен,
чүрээ сен.
Дыңна, Тыва!
Алдын холдут ишчилериң —
Ажылчыннар, тараачыннар
чурту сен!
Дываажаңга чедер хүнүң
ам-даа ырак,
Аңаа чедир хөй-ле чылдар
негеттинер.
Ынчалза-даа сени чонуң
хүннүң чаартыр,
Ырак-чоокта өңнүктериң
демин кадар.
Тыва, Тыва!
Азий диптиң төвү сен,
чүрээ сен.
Дыңна, Тыва!
Ажыл-ишчи ады алгаан
Аймак-сөөк чон холуй
чурттаан Тывам сен.
Дыңна, Тыва!

ХҮНДҮЛҮГ РЕДАКЦИЯ!

Тыва Республиканың ыдыктыг ырызының сөзү ам-даа хүлээп алдынмаан чүве болганда, озалдап-даа болза бодумнуң үнүмнү өске эш-өөрлер-биле бир дөмей каттыштырар сорулга-биле дараазында шүлүктү силерниң кичээнгейиңерге бараалгаттым.

Бир эвес ыдыктыг ырының сөзүн коллективтиг күш-биле тургузуп алыр күзелдиг кижилер тыптып келзе, мээң бо шүлүүмде одуругларны өөренип көрүп, херек апарза, киирерин күзелдиим-биле чөпшээрежир мен.

АК-КӨК ТЫВАМ, ЧЕЧЕКТЕЛИП САЙЗЫРА-ЛА!

Даады-ла ээзим-арга шыва үнген,
Тайгалары аң-мең турлаа болу берген,
Улуг-Хемниң, Эрзин, Тестиң, Хемчиктиң-даа
Унун дугаар чаптып баткан шынаазында,
Амыдырал чаартынып хөгжүп орар
Ак-көк Тывам, чечектелип сайзыра-ла!
Кадар оъттуг чайлаг, күзег, кыштаг, хонаш
Каас чараш тос-ла чүзүн малы долган,
Хову-шөлде оът-сиген, кат-чимис,
Хоор сарыг, чаагай тараа чалгып бышкан,
Амыдырал чаартынып хөгжүп орар
Ак-көк Тывам, чечектелип сайзыра-ла!
Кандыг-даа сөөк кижилерниң найыралын
Хостуг эрге-шөлээзин шуут магадылаан.
Кылыр иштиң янзы-бүрү хевирлерин
Хоойлужудуп күштүг кылдыр бадылап каан.
Амыдырал чаартынып хөгжүп орар
Ак-көк Тывам чечектелип сайзыра-ла!

Виктор ДАДАР.

Республиканың йөрээл ыры ам-даа доктаап бодаравайн турар болгай. Ынчангаш комиссияга, чонга-даа көргүзери-биле дараазында одуругларны парлаарын «Шындан» диледим.

ЙӨРЭЭЛ ЫРЫ

Алдын, мөңгүн эртинези черин дүптээн,
Аңы, кужу аргазында имилээн,
Акы-дуңма аймак чону төрелдешкен,
Аас-кежии, тайбың чолче чону чүткээн,
Ак-көк хемнер чурту Тывам,
Азияга алдаржы-ла, алдаржы!
Ховуларын тараа, малы хээлеп алган,
Хостуг ырлар делгемнерже ужуккан,
Чоннуң демниг ажыл-ижи хайныккан,
Чоргаар, чараш бедиктери чайыннаан.
Эртинезин чонга сөңнээн,
Эгээртинмес байлак чуртум,
Улустарның найыралын быжыктырып,
Узак-ырак талыгырже оруун шөйүп,
Улуг чуртта күштүг судал болу берген,
Улуг-Хемниң, Енисейниң бажы болган,
Челээштелген чараш Тывам,
Чечектел-ле, сайзыра-ла!

Биче-оол ДОЮНДУП.

БАЗА КАТАП ГИМН ДУГАЙЫ

Тываның ыдыктыг ырызының дугайында чугаа үнүп келирге-ле, бажымга «Ыдык ырыга таарыжыр аялга шагда-ла чогааттынган эвес чүве бе» деп, бодал кирип келди. Ол чүү аялгал дээрге, Бегзи Каадыр-оолдуң он чыл бурунгаар чогааткан «Азияның төвү— ак-көк Тывавыс» деп ырының аялгазы-дыр. Ооң аялгазынга сураглыг танцычы Орланмай Доңгак «Угулзалар» деп кайгамчык самны чогаадып тургускан болгай.

Конкурска киржилгезиниң дугайында композитордан айтырарымга, ол ырыны дөрт үнге хөйнүң ырызы кылдыр бижээш, симфониктиг оркестрге таарыштырааш, комиссияже киргенин чугаалады. Ынчангаш бо ыры кордакчыларның бирээзинге кирер боор деп идегеп турдум. Кажан комиссияның шилип алган ийи ырызы кончуг чедимче чок болурга, конкурс уламчылазын дээш, бодумнуң чогааткан ырыны безин «Шын» солун дамчыштыр саналдап чыттым. А. К. Бегзи комиссияга дужаап каан бодунуң ноталарын дилээш, тыппайн барды. Ол ырының аялгазы гимнге кончуг таарыжыр. Композитор ырының сөзү арай чегей дээр кижи. Ынчангаш ооң сөзүн нелээ эттивис. Бистиң бодалывыс-биле алырга, Тываның бүгү-ле каас байлаан, чуру-малын чаңгыстап санап турган ажыы чок. Кол-ла чүүлү—аялга. Ону шилип-ле алза, аңаа таарыжыр сөстү шүлүкчүлер аразынга конкурстап-даа тургаш, чогааткай-ла. Ырының нотазы «Шын» солунга үнген. Ынчангаш ам чүгле ооң сөзүн парлаарын дилеливис.

АЗИЯНЫҢ ТӨВҮ — АК-КӨК ТЫВАВЫС

Аялгазы К. Бегзиниң.
Сөзү А. Хоюгбанныы.

Аржаан, хөлдер хааҗылаан
Алтай, Саян, Таңды сынныг
Арат кижи шаандан тура
Аңын аңнаан, малын малдаан
Кожумаа: Аяс, чырык дээрлиг,
Агым хемнерлиг
Азияның төвү —
Ак-көк Тывавыс.
Даңгыналар аян тудуп,
Танцы-самын бараалгаткан.
Чылгычының сорүү кирип,
Сырын-биле сымырашкан.
Кожумаа.
Көжээлерлиг ховуларга
Хөөмей, сыгыт чаңгыланган.
Найыр болган көктүг шыкта
Начын мөге девип самнаан
Кожумаа.

Амур ХОЮГБАН.

хөй ортумак болгаш ядыы-даа кижилерниң, чонга ачы-буян чедирип чораан таңгыт (тибет) бижик-билиглиг ламаларның база бойдустан чаяан-дестүг хамнарның эргезин казып, хөреңгизин «өдээн карартыр» хавырып, оларны бүгү тала-биле дорамчылап, өске кожууннарже азы сумуларже «көжүрүп» (шынын чугаалаарга, шөлүп), хүрээ-хииттни араатанзыг ёзу-биле үрегдеп, узуткап эгелээни чоннуң ортузунга үнүп келген таарзынмас чоруктуң бир чылдагааны деп бодаар мен. Калбак массаларның иштинге нептерээн бо хөөннерни чүгле боо-чепсектиң күжү-биле узуткап, чок кылыры болдунмазы илдең апаарга, 1930 чылдың июль 7-14 хүннеринде (Хемчик «самыынының» соонда дөрт ай безин эртпээнде) болган ТАРН ТК-ның II Пленуму улуг нарылыг чоннуң дыка хөй кезииниң соңгулда эргезин казааны шын эвес деп миннип, дараазында болган ТАР-ның VII Улуг Хуралынга соңгулдалар үезинде оларны чайладыр ужурга таварышкан.

Күш-ажылдың хоочуну, чогаалчы Ондар Шазжан-Хөө оглу Сегленмейниң 1991 чылдың январь айда «Улуг чогаал» солунга парлаттынган «Чөптүг удурланыышкын» деп чүүлү-биле улуг кызырылга чок таныжыптаалынар:

...«Самыынның» үнүп келген чылдагааны—тыва улустуң төөгүзүнден бээр сагып чораан чаңчылдарын араатанзыг ёзу-биле узуткаар деп барган үүлгедигге удурланган тура халыышкын. Чүү боол турганыл? Суму бүрүзүнге хамык чонну чыып алгаш, аалдар кезип, хуралдадып турган. Ол хуралдарга «кижилерниң арнын чазар» деп чүве тып алгаш, бужар чүвени кылып турган. Баштай кадайларның чаштарын, кыстарның кежегезин кезип октаар. Эр кижилерни каты, кат-йези көрүп орда, оларның арнынга аттарын албадап ададыр. Ол ышкаш бээ, хунчуунуң арнынга херээжен кижи оларның адын адаар. Ооң-даа дора. Эр-даа, кыс-даа кижини хөй чон аразынга баштай кымның-биле, кажан хойгашканын, кандыг болганын ыяап-ла сөгледир турган. Оон ыңай ол хөй чон аразынга эр-даа, кыс-даа кижини эвеглеп, алды-үстүн көргүзүп турган...

Ол араатанзыг чоруктан чаржынгаш, моңнуп өлген кижилер база турган. Мындыг бужар чорукка кым удурланмас боор!

Ол үймээнчилерни Тываның төөгүзүнге турбаан каржы аажылал-биле өлүрүп турган. Боо-чепсек-биле чаалашпайн-даа, аназ чөптүү-биле дүжүп берген кижилерни араатанзыг ёзу-биле өлүрүп турганын мен Сегленмей, көргеним ам-даа карамда көстүп артпышаан. Ынчангаш бо болуушкунну төөгүге шын бижиирин күзээр-дир мен. Төөгүнү мегелеп бижип болбас!» Бо дээрге ол болуушкунну суглуг караа-биле көрген херечиниң сөстери-дир.

Үжен чылдарда Тывага «хувискаалчы чаартылгаларны» ССРЭ-ниң болгаш Коминтерниниң удуртулгазы-биле боттандырып чорудуп турган болганда «самыынчылар» чүгле Тываның чаа «баштыңчыларының» политиказынга эвес, харын «улуг башкы» Сталинниң «чиңгине шугумунга» база удурланганы илдең. Нам, чазаанга бүзүрээш, чаңгыс боо-даа чаза туттпайн чедип келген кижилерни араатанзыг ёзу-биле хилинчектеп өлүргеш, хөреңгизин хавыргаш, дөргүл-төрелдерин, ажы-төлүн «контрлар» дээш кара туразында аажылап, мениип турган кижилерни чүү деп адаза чогуурул? Мен бодаарымга, олар өлүрүкчүлер-дир.

Ол үймээнге киришкен дээш бүрүү чок черге амы-тынындан чарылганнарны, хөреңгизин хавыртканнарны, «контрлааннарны», эрге тутканнарының соок караан көрүп, каржы сөзүн дыңнап чораан оларның ажы-төлдерин дөгерезин агартыптар, ооң чажыг-долуун чандырыптар ындыг сөстер тыптыр бе? Хан-чин төгерин күзевейн, өске-даа черге болза, чырык хүн адаанга чурттаар дээш, аал-чуртун, ажы-төлүн каггаш, чорүй барган Барыймаа биле Чозар алышкылар, Мартаажык болгаш өскелер моон соңгаар-даа «дээрбечилер», «контрлар» деп төөгүге артар бе?

Олар кайнаар чорутканыл, кижи черинге салым-хуузу кандыг болганыл дээрзин коптарыксап чоруур мен. Төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчынның бижип турары мындыг:

«1924 чылда болган Сумунак үймээниниң болгаш Хемчик феодалдарының 1930 чылда болган тура халыышкынының Кыдаттың Синьцзянь можузунче дезип кире берген артынчыларының чүнү кылып турарын тодарадыры-биле Чойган деп чажыт ат-биле адаттынган тыва разведчик 1935 чылда ол черже бир дугаар чоруткан». Ол Шара-Сүме хоорайны долгандыр база Могайты, Хандагайты хемнериниң унунда Пак-Тирин, Тарбагатай деп черлерде чурттап чоруур Тывадан чоруткан дыка хөй кижилерге, оларның аразында Барыймаага (автор Парыймаа деп бижээн) ужурашкан. Чойганның чугаалашкан кижилериниң хөй кезии өске черге канчаар хилинчектенип чедип келгенин, ооң соонда кандыг бергелерге таварышканын ыраан болгаш кударан сеткил-биле чугаалап, моон соңгаар өөделиг чүве көөрүнге идегелин ышкынып-кан хевирлиг болганын билдим.

Кырган-ачам-биле чугаазын Чойган кончуг тода дамчыткан. Ол Тывада чүү болуп, кымның кайда ажылдап турарын дыка сонуургап турган. Чүрмит-Дажы, Тока, Бүлчуң оларның байдалын, чоок харылзаалыг турганы Шеминиң, Хомастай оглу Тыртый-оолдуң кайдаазын айтырган. Тываның Моолда элчининде Сунгар-оол барганынга дыка амыраан, чүге дизе ооң үш акы-дуңмазы Барыймаа сугнуң аразында болган. (Даап бодаарымга, Сунгар-оолду дамчыштыр Моолда чаңгыс үзел-бодалдыг кижилер-биле харылзаа тудуп алырынга идегеп турган хире).

Эрткен чылдың төнчүзүнде Игорь Иргит Кыдаттың Алтай округунга чорааш, кырган-ачам аңаа өглүг-баштыг турган, ажы-төлү ында чурттап чоруур деп дыңнаанын мениээ дамчыткан. Ол төрелдеримге ужуражыр хүнүм келир боор деп идегелим улуг.

Хоочун журналист Алексей Дугержаа Ак-Туруг чурттуг честези Монгуш Араажы оглу Бүрбүден дыңнаанын мениээ мынчаар чугаалаан: Бежен чылдар үезинде, чайын Бүрбү Ак-Туруг бажынга ийи кижиге ужурашкан. Олар ланчыларлыг болган, Тывада чүү болуп турарын (мында чурттап турар улустарның барык кижи бүрүзүнүң билир чүүлдерин) сонуургап айтырар болган. Элээн чугаалажып чорүй, демгилери Бүрбүнү хүлүп алган. Оларның-биле ужурашканын кымга-даа ыттавас кылдыр сөзүн алган. Оон соонда «самыынга киришкеш», бо черден чоруткан Барыймаа биле Мартаажык бис дээрзин чугаалаан. «Тываны Тывыкы чагы, рып орда, борта кайын сынар бис» — деп аразында чугаалажып олурган. Дүне апаарга, Бүрбүнү салыпкаш, боттары чорүй барган.

Билип кээримге-ле кырган-авам (ады Долмажап) өөвүске чоруур кижи. Шевер-ле турганы ол боор, бөрт, тон, ширтек быштырып алыр дээш кожаларывыс аалдар иштин ону үргүлчү чалаар. Бичии дуңмам Саара ооң шуут «хөлегези», кады хойгажып удуур. Чайын чаашкын чок болза, даштыгаа удуурун кончуг эки сактыр мен.

1951 бе азы 52 бе чылда чүве. Бир катап чайын даштыгаа Сааранны хойгаргаш, чыдып алган кырган-авам эртен чок болган. Чүгле кадыг идиктери чыдып калган. Ону ийи-даа ай ажыг аъттыг, чадаг черни бир кылдыр, Хемчик, Чадаана суундан хемелиг дилеп келген. Сөөгүн тыппайн, сугдан тывылган тон хевирлиг чүве хаарҗактааш, ажаап каан. Ак-Туруг бажынга кээп чораанарның бирээзи кырган-ачам ылап хевирлиг. Ак-Туруг, Кызыл-Даг, Баян-Тала ол ынчаартан ындыг чажыт, оваарымчалыг кээр хире «айыылдыг» херек үүлгеткен кижи чок турган. Сөзүн ээлеп, чуртун тегерээш, Тока (ооң өжээниг дайзыны) Тываның бажында хевээр боорга, ажы-төлүн, чоок кижилерин багай чүвеге таварыштырбас дээш, кырган-авамны алгаш, дедир чорүй барган деп бодаар мен. Кырган-ачам-биле чүгле иелээ билир чажыт чугаалыг болгаш, кырган-авам даштыыртан хонуп, чээрби чыл ажыр оозун манап чорааны ол боор деп каразыыр мен.

Бо бүгү таварылгаларны үүртештир бодаарымга, 1930 чылда чоруткан «дээрбечилерниң» чамдызы чээрби чыл ажыг болганда, Тывага бир болук кээп чораан хевирлиг. Барыймааның, Мартаажыктың болгаш өске-даа «самыынчыларның» Кыдатта чурттап чоруур ажы-төлүнге, билир кижилерге ужурашса, чүвениң бир ужуру билдинер боор.

Тывадан чоруур үезинде Барыймаа ийи уруглуг, бир оолдуг турган. (Хеймер уруун чажында-ла төрелдеринге азырандыга берипкен). Улуг уруу Докак хөй чылдар иштинде «Октябрь 30 чылы оюн» колхозтуң дээре хойжуларының бирээзи чораан. Ам Чадаана хоорайда — пенсионер. Ортун уруу Дахаа (мээң авам) база ол колхозка (сөөлүнде совхозка) хойжулап келген. «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаткан. Ол дөрт оолдуг, алды кыстыг. Маадыр-ие деп хүндүлүг аттыг. Амгы үеде Баян-Талада, малчын хеймер уругларының чанында. Чаңгыс оглу Базыр бүгү назынында механизаторлап келген. Чадаана хоорайда чурттап орар, пенсиялыг.

Кырган-ачамның дөрткү салгалы ам өзүп орар. Ажы-төлүнүң уруглары, уругларының уругларының ажы-төлү— дөрт салгакчыларын чедеп ажыр санааш, бүдалы бээр кижи чордум. Кырган-ачам бүзүттүг чүве кылган турган болза, оон үре-салдызы мынчаар өзүп-мандыыр деп бе? Бо чүүлдү кырган-ачам «контр» Күулар Барыймааны агартыр дээш биживедим. Үстүнден дүжаап-чагырар, хамык чүвениң бажын ийи-чаңгыс «баштыңчылар» болгаш «баштыңчыгаштар» билир тоталитарлыг системаның күрүнезин катап эгилдирбес, чүгле чөптүг чорук, актыг шынны бодарадыр төрээниң ора-сомазын хевиплеп эгелээнивис бо үеде Тываның ооң иштинде 1930 чылда болган Хемчик «самыынының» шын төөгүзүн тургузарын негел турар эш-өөрге үнүм кадып орарым бо.

Сыкырбан МОНГУШ.
Барыймааның уруунуң оглу.
Кызыл хоорай.

АРАТ АЖЫЛ-АГЫЙЛАРЫ

Тывага колхозтар тургустунар мурнунда арат ажыл-агыйлар колдаан турганын билир мен. Бистиң Кара-Булуң сумузунуң араттарының кыштаар черлери шээр болгаш бода малга дыка таарыжыр Ак-Хая, Кара-Хая, Кулузун даглары, Хараганныг-Даг, Курган-Алыр болгаш оон-даа өске черлер турган, араттар арбын малын ол черлерге өстүрүп чораан.

Чайын чайлаар черлери — Ораш-Хем, Ортаа-Хем, Хаттыг-Тайга, Кара-Суг, Терек-Уну, Даштыг-Тей, Ортаа-Суг малдың чайгы база күскү семиртилгезинге дыка таарыжыр черлер-ле болгай.

Малчын араттар инек, хой, өшкүнү саап, сүдүн хайындырып, өремелеп, саржаг, чөкпекти арбыны-биле бүдүрүп ап чораан. Ааржы, курут безин тываларының чаагай национал чеми болуп турган. Ам ындыг арбын өреме, чөкпек, саржаг, курут; ааржы барык чок-тур.

Арат ажыл-агыйларның хөгжүлдер дугайында айтырыгны тургузуп, хуу мал азыраар, тараа тарыыр дээн кижилерге дузалап, оларны деткип турарын бүрүн чүүлдүгзүнер мен.

Шаанда кажан бичии турган үемде күзүн, чазын ада-ием чаа күзегге азы кыштагга черге барып көжер дээнде, мен дыка амыраар турдум, чаа чер черле солун, оон ыңай көшкен сөөлүнде ада-ием хой дөгерер, ажы-төлүн аажок чемгерер чаңчылдыг улус чүве.

Араттар чүгле бодунуң күжү-биле, өскени мөлчүвейн, дарлавайн, арбын малды азырап, өстүрүп ап чорааның билир мен. Бир өг-ле 50-60 хойлуг, өшкүлүг, 5-6 инектерлиг болуп, чайын сигенни кезип, кыштаан ыяк кылдыр септеп; олаар мяжын дүжүрүп алыр. Ол хире малдыг өг-бүле бодунуң амыдыралынга барык бергедевес чораан. «Эжиинде ыды чок» кижилер ынчаарда эвээш турган. Ол кымнарыл? Кымнар боор, дүъшке чедир удуур, арагалаар, чалгаа кижилерниң малы чок, амыдыралы багай чорааның база билир мен. Кончуг кежээ араттар мал азыраар, эки амыдыралдыг турган. Шыырак «кара байлар» база тургулаан. Чижээ, Хемчиктен кожуп келген Кыдат-оол деп кижи Ийи-Талдың Улуг-Хем кыдыында Салдам дагларынга чурттай берген. Ооң хойларының саны 600 ажып турду. 50 ажыг бода малдыг, ийи аскыр өөр чылгылыг, кедергей чыраа аъды бар, ону Чыраа-Бора деп адаан. Кажан Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээнде, Кыдат-оол өске араттар-биле бир дөмей, бодунуң малын фронтуга харам чокка берген.

Дайын үезинде болгаш бежен чылдарда коллективизация үе-чадазында мал бажының кудулааның кым-даа эки билир. Ынчаарга шаанда араттарның чаңчылын, үлегерин ёзугаар Тываның кайы-даа девискээринге малды араттарның өстүрери амгы бо берге үеде эргежок чугула деп бодаар мен. Ол ышкаш амгы бар совхозтарның, колхозтарның күжү-биле далган дээрбелерни чер-черге организастаары дыка күзенчиг-дир. Чижээ, Улуг-Хемниң Торгалыгта, Таңдының Чал-Кежигте элээн күчүлүг дээрбе бүдүрүлгезин тургузары дыка чүүлдүг болгу дег.

Сыгыр-оол МОНГУШ.
Баян-Кол сүур.

ОЧУЛГАГА ХАМААРЫШКАН БОДАЛДАРЫМ

Орус болгаш өске-даа дылдардан тывазынче очулдурары нарын сөстерни очулдургаш, оларның данзызын Тыва Республиканың Чазааның чанында терминология комиссиязы «Шын» солунга парлатканын ёзугаар ук данзы-биле таныштывыс. Нарын сөстерниң тыва дылче очулгазы шын болгаш чедимчелиг болурунга дөгүм болдурар сорулга-биле бодумнуң бодалдарымны илергейлеп бижиирин шиитпирлээн мен.

Өске дылдан ужукталган даштыкы сөстерни тывазынче очулдурары берге, нарын дээрзин билир мен. Ынчангаш очулдурукчуларның, редакторларның бо талазы-биле ажылы дыка чымыштыг. Ынчангаш оларның бирги ээлчегде, очулдурукчуларның чогаадыкчы күш-ажылын бедик-биле үнелеп көөрү чугула.

Мен бодаарымга, данзыда киирген сөстерниң саны ындыг-ла хөй эвес, а очулдурбайн хевээр арттырган сөстерниң саны шуут эндерик: терминология, комиссия, демография, орган, экспорт-импорт, конституция, юридиктиг, суд, статус, референдум, субъект, политика, плюрализм, акт дээш, оон-даа өске. Бо сөстерни өске-даа солуннарга очулгазы чокка хевээр бижип турарын демдеглээр сорулга-биле демги данзыдан дашкаар айтып турарымда алыс ужур-ла бар.

Очулганың бир кол сорулгазы—даштыкы сөстерни болур-чогуур хемчээлинге чедир кызырары деп санаар мен. Ол сорулганы күүседиринче, ону сагыырынче чамдык очулдурукчулар шоолуг сагыш салбайн келген. Кайы-даа дылга даштыкы сөстер хөй эвес-даа бол, черле турар, ажыглаттынар. Ынчалзажок бисте чамдык аныяк кижилерниң чугаалажып турарын хандыр бодап көрээли:

— Пойдем ,уруум, бо бистиң остановкавыс-тыр — деп чугаалааш, автобустан дүжүп турар аныяк кижилер чүгле Кызыл хоорайда эвес, харын автобустарлыг районнар төптеринде безин сөөлгү үеде көвүдээн-дир. Ынчаар чугаалажып чоруур аныяк кижилерниң буруузу эвээш. Домактың сөстериниң чамдызын орус кылгаш, харын эвээш кезиинге тыва сөстерни ажыглаары, ынчаар чугаалаарынга «чаңчыгары» дыка багай түңнелдиг болур: төрээн тыва дылывыс чайлаш чок бокталыр, аныяк тыва кижилер бодунуң дылын соора ажыглаар, харын билбес чыгы апаар. Ынчаарга нацияның болурунуң эң чугула негелделериниң бирээзи — ук нацияның чаңгыс аай төрээн дылы болгай. А бир эвес тыва дыл шак ынчаар бокталгаш, төрээн дылывысты чидирер болзувусса, тыва нация ынчаарда нация эвес болу бээр ийик. Бо дугайында аныяктарга угаадыр, сагындырар, кичээндирер үе ам черле келген деп бодаар мен.

Эрткен бежен-сезен чылдарда эвээш эвес тыва кижилерниң, чамдык удуртукчуларының эскет чогу, өске чүүлдерге хөлүн эттир бүзүрээни, оларны хоолгалааны бодунуң эртинезинге кам чок мындыг байдалга чедирген-дир. А дылывыс — бистиң ниити байлаавыс, күчүлүг чепсээвис-тир ийин. Ол хажыдыышкынны амгы үеде күжениишкинниг, шиитпирлиг ёзу-биле эдери негеттинип келген.

Оон ыңай хөй сөстерниң, кыска чугааларның тыва дылда утказы хажыттына берген, ол база чедимче чок чоруувус-тур. Чижээ, **«Адвокатура в Республике Тува»** деп сөстерни **«Тыва Республикада болчукчулар»** деп очулдурганы терминком хевээр бадылааш, данзыга киирип, дүрүмчүдүп каан болду. Болчукчулар дугайында чугаа эвес, а оларның ажылдап турары албан черииниң ады ышкажыл. Мен бодаарымга, ол сөстерни «Тыва Республикада болчукчуларның албан кылыр чери» азы «ажылдаар чери» дизе, таарыжыр-даа болгу дег.

«Акт» деп сөстү ол-ла хевээр тыва дылда шагда-ла бижип база чугаалап турар. Ол сөстү шаанда-ла очулдурарын оралдашкан болгай. Ол сөстү «Үзе бадылаан», «болдунган херек» деп очулдурза, таарыжыр-даа болгу дег. «Глава правительства» деп сөстерни «Чазак баштыңы» деп очулдуруп турар. Ол ийи ат сөзү чугаа болбазы илдең-даа ышкаш. Ынчангаш «Чазактың баштыңчызы» дизе, кандыг ирги? «Гуманитарные задачи» деп сөстерни «кижиге хамаарылгалыг сорулгалар» деп очулдурган. Буянныг ол сорулгалар чүгле кижиге хамааржыр эвес-даа ышкаш. Бо очулганың шын азы арай дудуу болганын ылаптап бодаары чүүлдүг.

«Гуманная демографическая политика» деп үш сөстү «кижизиг демографтыг политика» деп очулгазында чүгле чаңгыс сөс очулдуртунган. Ол очулганы чүү деп санаарыл? Ооң адаанда «Демография» деп сөстү «чон дугайында эртем» деп үш сөс-биле тайылбырлай аарак очулдурган. Мен бодаарымга, кажан сөс чааскаан чорда очулдурар, а домак кежигүнү болу бээрге, очулдурбас деп ындыг дүрүм кажан чогааттынганыл, кайда парлааныл? Сөстүң бодун очулдурганы база тода эвес. Ынчаарга «этнография», «анатомия» деп сөстер база-ла кижи дугайында эртемнер-дир.

Политика болгаш ужур-утка чок кандыг-даа хөделиишкин турбас болгай. Ынчаарга политикадан дашкаар турар шериг, ажыл-агый черлери дээн чижектиг чугаалар, хоозун, харын сыр дедир үзел-бодалдарны чажырып, бүдүлдүрар дээн бодалдарны илергейлеп турар деп бодаар мен. «Үзел-бодалдар» деп кожумактыг сөс безин политика деп утканы илередип турар эвес ирги бе?

Очулга айтырыгларын сайгарып турар терминком кежигүннери эртемденнер болгаш шыырак билиглиг, дуржулгалыг эштер болгай. Ынчангаш очулгада чамдык чүүлдерни олар чыглып алгаш база катап сайгарып, сүмележирин саналдадым.

Сайын-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Сергей Пюрбю 80 харлаар

УТПААН МЕН

Менден шоолут-ла улуг эвес эргим чогаалчымның дугайында эвээш-биче-даа бол сактыышкын бижиир дээш каш-даа удаа дап бергеш, дидинмедим. Мен билир-ле болгай мен: бо аажок улуг угааның база бедик культуралыг кижиниң чурттап эрткен кадыг-берге амыдыралының бичии кескиндизин-даа хажыйтыр, соора бижиптер болзумза, бүгү тыва чогаалга улуг каража болуп болур.

Сергей Бакисович Пюрбю дириг чораан болза, ол бо чылын төрүттүнгенинден бээр сезен харлап турар. Бо дээрге, тыва чогаалга аажок улуг болуушкун-дур. 1956 бе, азы 1957 бе чылдар үези, часкаар чайын Кызылда партия обкомунуң 3 каът даш бажыңының эжиинге Сергей Бакисович Пюрбю-биле бир-ле дугаар ужурашкан мен. Арта-ла обком эжии кудумчуга. «Контр» диртип нүгүлдеткеш, хайлыг кара киндандан чаа үнген-даа болза, ынчан ол Тываның мурнакчы кижилериниң аразынга дыка хүндүткелдиг турган. Чогаалчы-биле мендилешкеш, багай костюмум харманындан сүрээдей чоруй көргүспээн-не чогаалчыларым чок хирелиг ийи шүлүүмну тудустум. Кижим шүлүктерни чүгүртү көргүлээш, мээң арнымче бир кылчаш кылынгаш: «Чаа, мен ап алыйн, дуңмам. Аргазын көөр мен» дээш, камныы кончуг кармаңнап алгаш, чоруй барган. Кижи эки кижи-биле чаңгыс катап ужуражырга безин кижиге ол улуг аас-кежик болурун ынчан бүзүрээн мен. «Ширайындан көрүп тур мен», «Хадынчыгаш-биле чугаа» дээр багай шүлүктерим 13 дугаар «Улуг-Хем» альманахка үнгени ол чүве. Ооң соонда ол «Эргеппей дугайында тоожу» деп калбак чогаал бижиди. «Мени кижи деп хүндүлеп, менден арга-сүме эреп келген кижи бооруңга, баштайгы калбак чогаалым маадырын сээң-биле атташ кылып алган мен, дуңмам»— дээр чораан.

60-гы чылдарның эгезинде Кызылга чогаалчылар хуралы болган. Мен анаа 9 рассказты бижип алгаш келген мен. Бакисович мени-даа чула-ла дужурду:

— Бо хуралга сайгарзып дээш бодунуң эң хөй чогаалдарын кииргеннерниң бирээзи —Эргеп-тир бо. Авторнуң боду чогаалдарым дээш, биске дужааган болганда, бис база чогаалдар дээр бис. Ынчалза-даа эш Эргептиң бо чогаалдары амдызында чогаал болурунга чедир эки бышпаан, чиг чогаалдар-дыр ийин. Бир эвес мал төлүнге чижеглеп алыр болза, төрүттүнери төрүттүнген, ынчалза-даа ара салдына берген, мал болбас чүвелер-дир ийин.

Зал мону дыңнааш, аажок шимээргеп-ле үнген чүве болгай. Моңгуш Идам-Сюрюн дээрге, канчап ара салыптар кижи боор сен дээш, мырынай мээң эктимни часкап-часкап, каттырып турду.

Аныямда чаңгыс кежээ безин 2-3 хире «рассказтарны» бижий шаап алгаш, Чогаалчылар эвилелинче шууштуруп-ла турар кижи болгай мен. Оларны база-ла Сергей Бакисович сайгарып турган хире болган. Кижиниң кара-бора бодал чок сут дег ак сеткилдиг эжи болза, эжинге кылыпкан кандыг-бир эпчок чүвезин шала сөөлзүредир ажыы-биле ыяап-ла чугаалаар чүве чораан. Бак-кыс оглу менээ бир катап мындыг чүве чугаалаан:

— Ол Эргеппей деп аныяк «чогаалчыны» демир-үжүүң ыңай салып каап көр, күжүр дуңмам! Бодун-даа дыштап, а бисти-даа дыштандыр деп харыылап берип көр, Олег Карламович дээримге, ол «Хоржок, Бакисович. Аныяк кижини канчап билир бис» дээн болгай. Оозун бодаарга, Саган-оол орта эвес кижи чораан чүве ийин, ол.

Сергей Бакисович мени Эргеппей кылдыр адаарынга ынак чораан. Ол «Детский мир» үстүү талазында узун бажыңның ийиги каъдынга чурттап турган. Мен ол бажыңга чаңгыс эвес удаа үнүп-кирип турган мен. Аяар соктаарымга чүве шимээн чок хире боорга, бичии дыңзыдыр соктаптар мен. Ыңаар, ырак ыттаан-даа ышкаш болур. Хаалганы тыртарымга ажык.

— «Чаа» дээрге-ле соктапла турар. Арай дүлейзимээр апарган сен бе, дуңмам, Нина, бо Эргеппейни чемгерип көрем!— деп тывалап кыйгырар.

Шайлап ора, чогаал дугайында чугаалажы бээр бис. Ол мени улуг чогаал бижиринче үргүлчү чыгап чораан ийин. Ону күүседир шинээм чок-ла болганы ол боор. Бакисович сөөлзүредир мени ажыы-биле чемелээр апарган кижи:

— Караан кирбииниден ырадыр чүве көрүп шыдавас эр-дир сен ийин. Ам черле элээн ырадыр-даа, делгемчидир-даа көөр үең келген болдур ийин, дуңмакым. Үе билдиртпейн эрте бээр-ле болгай.

Чамдыкта анаа-ла үй-балай, үен-даян чүвелер-даа хөөрежи бээр бис. Бир катап оон мындыг айтырыг салдым ийин оң:

— Элээн улгады берген эр кижиниң бодалынга кыстар дугайы, черле херээжен чон дугайы киргилээр ирги бе, Бакисович?

Ол көңгүс өске, немец чоннуң алдарлыг чогаалчызы Иоганн Вольфганг Гёте дугайын сагындыра тыртып каан болгай:

— Гёте канчап алдан ажып, челен чоокшулап чорааш, 15 харлыг уругну кадайлаан-дыр. Оон канчаанганнарыл? Аас-кежиктиг чурттааннар болгай.

Хөктүг чүве боор ийин. Багын чугаалаарга, бачыды арлыр дижир болгай. Бир-ле чогаалчы дуңмам-биле чанар акшавыс четпейн барган. Ам канчаар, чонундан айтырттынар апаар. Канчангаш-ла бир көөр дээривиске Бакисович дөө-ле төп универмагче кирип бар чор. «Сен бар, сен бар»— дижип кезек тура, чүү-даа болза, улуг кижи мен баар болдум. Кире бээримге, кижим оочурда тур-ла. Диттип чадап тургаш, ам черле канчаар, айтыра каапкан мен.

— Улуг өртектиг чүве садып алыр дээш, хөй акша хереглеп чоруур кижи ирги бе деп бодадым бе. Ыя хире чүве болза, бажың-даа барбайн, кармандан бериптин болур мен—дээш, мээң дилээнимден 8 акша (хөйнү) уштуп берди.

Чаңгыс мен-даа ындыг болуп чадавас мен, мээң бир-ле чиктиг чаным бар. Аргажок таныжар-даа болзумза, бир чамдык кижилер-биле ужуражырындан аңчыгзынар мен, а база бир өске өөрүм-биле ужуражыксааш четтикпейн, оларны дилегзиниип чоруур мен. Сергей Бакисович ындыг күзенчиг кижи чораан. Бак-кыс оглу Сергей та чеже кижиге аажок улуг деткимчени көргүзүп, кедергей угаангыр арга-сүмезин берип келген кижи ыйнаан! Тыва чогаалчыларда оңу-ла мактавас, аңаа-ла өөрүп четтиргенин илеретпес кижи чок ийин.

70-ги чылдарның эгезинде Каа-Хемниң Белбейге турган кадыкшылга школазынга шүлүкчү Маады Бүрүнаевич Болат-биле кады ажылдап турган бис. Болат Маады: «Эң ынак чогаалчым — Сергей Бакисович»— дээр кижи. Тыва чогаалчыларда мындыг улуг угаанныг чогаалчылар чок, хаваан көр даан дигилээр. Бакисовичиге ындыг ынак болзуңза, ооң бир шүлүүнден чугаалавыдам деп баштактанырымга, ол мынчаар чугаалаан:

Кандыг хову делгемиңге
Кара-борам маңын үзүп,
суларады.
Кандыг күстүң бысган хары
Кара бажым буураартыр
бызай каапты.

— Дөгүп келген кыраан назынын Сергей Пюрбюден өске кым ынчаар чедиңгир кылдыр каш сөс-биле чуруптуп шыдаарыл? Чүү деп бодап ор сен?

— Кым-даа шыдавас. Мен база сен ышкаш, шак-ла ынчаар бодап олур мен.

— Бир-ле хурал болган черге Бакисович мени бодунуң чанынче имнеп алгаш, чартык сымыраныг-биле мынча дээн.

— Бо чамдык чогаалчыларның чүзүн канчапкан кижи сен, дуңмакым. Сээң бир чүгээр рассказыңны альманахка киирер дээн кижи мен. Бир кижи уштуп октаптып-тыр. Черле арай чоруун чогувазы-ла кончуг кижи-дир сен.

Чок апаарының мурнунда Бакисовичиниң бажыңынга база чораан мен. Иркутскиниң өлүк черинде өөренип турар оглувус бөгүн 18 харлаан диштилер, Москвада улуг хуралче чалаттырдым деп белеткенип олурар чораан.

«Ада болбаан адазы» база «Хамар кырынга боолаашкын» деп чогаалдарымны тудускаш: «Альманахка киирерин чугулалап дилеп тур мен, Бакисович» дээримге, ол дораан-на мынча диди:

— Сагынмайн ор мен. Сээң чогаалдарыңны кажан чугулалап көрбейн чораан кижи боор мен, дуңмакым.

Ол аразы үр болбаан-на чүве болгай. Бир школага кичээл эрттирип тура, башкылар өрээлинге кирип кээримге, стол кырында чаа солуннар чыдыр. Бир солунну ажа бээримге, мээң эң-не хүндүлээрим база эң-не бедик чаагай деп үнелээрим, эргим кижиниң — Сергей Бакисович Пюрбюнуң хөрек чуруу бо олур.

Кайгай-ла берген мен! Мээң кандыг байдалдыг апарганымны чанымда турган башкылар билип каан боор:

— Төрелиңер бе, башкы?— диштилер.

— Ийе, төрелим! — депкен болчук мен.

Моңгуш ЭРГЕП.
Таңды район.

МӨГЕГЕ ТУРАСКААДЫГ

Чаңгыс чер-чурттуу республиканың хоочун мөгелериниң бирээзи чораан, тыва, хостуг болгаш самбо хүрештерге спорт мастери Дапыл Аныянович Ооржактың 55 харлаанынга тураскааткан кежээни чоокта чаа төөгүлүг Алдан-Маадыр суурга № 7 Хемчик аттыг агиткварталдың чурттакчылары организастап эрттирген. Кежээге хоочун мөгениң чоок төрелдери, кады ойнап өскен эш-өөрү хөй чыылган. Ол тураскаалды чүгле чаңгыс кежээ эвес, а бүдүн хүн дургузунда уламчылаан. Хүндүс спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге маргылдаалар (канат тыртарынга, чадаг чарышка, волейболга, баскетболга,..) база 32 мөгениң хүрежи болган. Шүүлген мөге Попов Ховалыгның Дапылдың кады төрээн кыс дуңмазы мурнакчы хойжу Чүрүш Ооржак ирт-биле шаңнаан. Үжүүрлешкен мөгеге Михаил Ооржакка агиткварталдың чурттакчызы ус шевер дарган Орлан-оол Моңгуш бодунуң кылганы демир суугузун тывыскан. Ол шаңналды чон эң-не солун болгаш ажыктыг деп үнелээн. Суугу чайлаглаарда азы аржааннаарда эң-не херек эт болгай.

Хүрештиң соонда мөге салыкчылары Чамбый-оол Ооржак биле Күртен-оол Ондарның боттарын хүрештиргени кончуг солун болган. Олар база суурнуң хоочун мөгелери. Элээн үр үеде үргүлчүлээн демиселдиң соонда Чамбый-оол Ооржак удурланыкчызын кашпагайы-биле октап алгаш, агиткварталдың херээжен чурттакчыларының кылганы торт-биле шаңнаткан. Эң чараш содак-шуудак дээш тускай шаңналды аныяк мөге Эрес Ооржакка берген.

Дараазында чыылган чон кедүрер даш чанынга келген. Дыка хөй аныяк оолдар болгаш элээн улгады берген-даа мөгелер аңаа күжүн шенээннер. Түңнелинде Каң-оол Калдар-оол шылгарааш, серге-биле шаңнаткан. Ол шаңналды Дапыл Ооржактың чээни Олег Бопуяк тывыскан. Маргылдааларга тиилээннерниң үстүнде адаттынган ус шевер Орлан-оол Моңгуштуң кылганы янзы-бүрү херекселдер-биле шаңнаан.

Кежээликтей суурда Культура бажыңының оду чайнап берген. Хамык чон чайгаар-ла ынаар шууужупкан. Сцена кырында мөгениң улуг портредин аскаш, кырында «Дапыл—хоочун мөгевис» деп өңнүг сайгылгааннар чырып турар кылдыр бижээн. Ооң мурнунда стол кырында мөгениң чаалап ап чораан хүндүлел бижиктерин, «чемпион» деп каан кожааларын, хөрек демдектерин, бичии чорааныдан улгаткыжеге чедир чуруктарын делгээн. Сайгылгааннар чырыынга кожааларда алдын үжүктер-биле бижиттинген «Чемпион» деп сөстер кылаңнажырга, кижиниң карактары чылчырыктаар.

Дапылдың дугайында сактыышкыннарны ооң кады төрээн акызы, алдарлыг малчын Серен Ооржак, чаңгыс классчызы школада башкы Данзы-Белек Ондар болгаш өскелер-даа чугаалааннар. Хоочун мөгениң бир кады төрээн акызы Доржу Ооржак база Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны чораан. Ол 100 хойдан 151 чедир хураганнарны ап, Тывага рекордтарны тургузуп чораан. Доржу Ооржак ам бо хүннерде бистиң аравыста чок. Дуңмазы дег база-ла мөңге уйгузун удуп чыдар. Кежээге алдарлыг малчынның хеймер уруу, суурда хөй-ниитичи херээженнерниң бирээзи Валентина Ондар база сөс ап чүве чугаалаан:

— Мээң ачамның дуңмалары оолдар шупту спортка ынак, хүрежир улус. Дапыл акым Москваның күш-культура институдун кызыл диплом-биле дооскан. Борбак, Сендаш акыларым база дээди эртемниг башкылар, салымныг спортчулар. Акыларымның ажы-төлү бичии дуңмаларым база спортка хандыкшылдыг улус. Ачам дириг чорааш дуңмаларынга дыка чоргаарланыр, Ынчангаш ол үргүлчү-ле мынча деп ырлаар:

Сооткаштың салыптынар
Кымның аъды эртер эвес?
Содаглааштың салыптынар,
Кымның оглу шүглүр эвес?

Суурнуң чагырыкчызы Серов Дажы-Намчалович Ооржактың Хемчик кудумчузун Ооржак Дапылдың ады-биле адаар дугайында саналын чон бир үн-биле деминиг деткээн. Кежээни ылангыя аныяк-өскен, оолдар дыка сонуургаан. Оларга чүгле солун эвес, өөредиглиг болганы чугаажок. Мындыг чергелиг кежээлерни чүгле Хемчик аттыг агитквартал эвес, суурда өске-даа агиткварталдар организастап эрттирип турарлар. Маңаа херээженнер чөвүлелиниң даргазы школада башкы Чылбак Чаган-ооловна Моңгуштуң улуг-хүзүүн демдеглээри чугула.

Төөгүлүг суур Алдан-Маадырга республиканың бүгү чонунга билдингир хөй-хөй атсураглыг кижилер төрүттүнген. Оларның ат-алдарын мөңгежидери, ажыл-ижин салгап алыры—чаңгыс чер-чурттугларының ыдыктыг херээ.

(Бистиң корр.).

БУЯННЫГ АДА-ИЕ

Төлептиг-даа, буянныг-даа ада-иелер Тывада, ооң найысылалы Кызыл хоорайда эвээш эвес. Тамара Хөөремовна болгаш Юрий Седенбалович Доржуларны буянныг ада-иелер деп санаарының бүгү барымдаазы бар: оларның ортун уруу Зоя Доржу доктор диссертациязын чоокта чаа Москвага чедиишкинниг камгалап шыдаан.

Төөгү эртемнериниң доктору Зоя Юрьевна мээң дорту-биле мынча деп чугаалаан:

— Авамның болгаш ачамның, угбам Люданың, дуңмам Лораның деткимчези эвес болза өөренип-даа, эртем чадаларын чедип алыр-даа аргам кеңгүс чок турган.

Докторнуң бо чугаазы черле чөптүг боор: ооң улуг уруу Алдынай ам 8 харлыг, ол хирезинде-ле 2 классты бо чылын кончуг эки демдектерлиг дооскан, бичии уруу—Долаана 5 харлаан. Кажан Зоя өөренип, шинчилел ажылдарын кылып, доктор диссертациязын белеткеп, шинчилел ажылдарын кылып, делегейниң үш, Бүгүроссияның беш эртем конференцияларынга илеткелдер кылып чорда, оон уругларын ада-иези, ылангыя Тамара Хөөремовна сагыш човангыр, буянныг ёзу-биле азырап, доруктуруп каан, уруунга материалдыг деткимчени көргүзүп келгеннер.

А деп үжүктен эртемнер докторунуң чадазынга чедир өөреткен дузалаан, деткээн бүгү башкыларынга Зоя Юрьевна сагыш-сеткилиниң ханызындан өөрүп четтиргенин илергейлеп турарын онзалап демдеглээр бодаан мен. Ылангыя төөгү эртемнериниң доктору, профессор Нина Ивановна Кондакова кажан Зоя докторантурага киргенде, ооң эртем консультантызы болуп турган.

..Юрий Седенбалович Доржу 1926 чылда Бии-Хемде Хүлбүс-Даштар девискээринге, а Тамара Хөөремовна база ол-ла Хүлбүс-Даштарның Хая-Бустугга малчын араттарның өг-бүлелеринге төрүттүнгеннер. Оларның кайызы-даа шыдаар шаа-биле эртем-билигни чедип алгаш, хөй чылдар дургузунда школаларга башкылап, чоннуң ажы-төлүн өөредип, кижизидип келгеннер. Чижээ, Юрий Седенбалович он алды чыл дургузунда школа директорлаан, оон сөөлүнде республиканың иштики херектер органнарынга хөй чылдарда ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Тамара Хөөремовна партия школазын өөренип дооскан сөөлүнде СЭКП обкомунга чээрби алды чыл дургузунда үзүктелиишкин чок ажылдааш, база хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, уругларының ажы-төлү — эргим чаптанчыг чаштарының буянныг «сакманчызы» болу берген. Ол дээрге база дыка харысалгалыг, чымыштыг, ие болгаш кырган-ие кижиниң буянныг чугула ажылы-дыр.

Доржуларның улуг уруу Людмила Чадамба республиканың айыыл чок чорук органнарының системазында, хеймер кызы Лариса шериг кезээнде амгы үеде ажылдап турар. Буянныг ол ада-иениң хеймер уруу ырак эвес келир үеде база эртемден болур дээрзинге бодум хуумда бүзүрээр мен.

Кызыл хоорайның № 1 ортумак школазынга бышкан билигниң аттестадын чедип алгаш, Ленинградтың Күрүне университединиң Чөөн чүк факультедин 1987 чылда Лариса доозуп, аңаа Кыдаттың төөгүзүн, дылын хандыр өөренген. Дүшкен ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Чөөн чүк талазы-биле Ленинград институдунуң аспирантуразынга улаштыр өөренгеш, 500 муң ажыг кыдат иероглиф (нарын) үжүктерниң кол нуруузун, кыдат дылды эки билир кылдыр шиңгээдип алган. Ынчаарга ол үжүктерни четче билбес кижилер безин Кыдатта чаңгыс эвес миллион болгай.

Лариса Доржу институтка болгаш аспирантурага турган чылдарында Кыдатта чурттап чоруур тываларның төөгүзүн, культуразын, национал чаңчылдарын, дылын, амыдыралын, сүзүглелин ханызы-биле шинчилеп, өөренип көрген. Ынчангаш «Кыдатта тывалар» деп оон чүүлү «Советская тюркология» деп журналга парлаттынган. Тыва Республиканың делегациязы кажан Кыдатче баар үеде ук төлээлерниң составынга киржип, Азияның ол улуг күрүнезинде бактаап чоруур тывалар-биле чугаалажып, оларның амыдыралын улам хандыр шинчилеп көөрүн Лариса амгы үеде күзеп турар.

Лариса чоокта чаа Москвага барып чораан. Аңаа бөлүк кыдат хамаатылар-биле ужуражы бергеш, кыдат дыл кырынга оларның амыр-мендизин айтырган. Кыдаттың ол хамаатылары дораан мынча деп айтырганнар:

— Бистиң Кыдаттың кайы можузундан кажан келдиңер?

Лариса Доржуну көөрге, кыдат уругларга дыка дөмей: бажының дүгү, карактарының кирбиктери кедергей дас кара, арын-шырайы харын чугаазының аяны безин кыдатсыг-даа ышкаш. Ынчаарга кажан Кыдаттан аалчылар келгенде, оларның-биле чугаалажыышкыннарга очулдурар кылдыр Лариса Доржуну киириштирери, оон бодунга-даа, ниити ажыл-херекке-даа ажыктыг болур деп бодаар мен.

..Буянныг бо ада-иеге. оларның бүгү ажы-төлүнге хамыктың мурнунда кан дег кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзедим.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ӨТТҮНЧЕК ЧОРУКТУ СОКСАДЫЫЛЫҢАР

Тыва черге сарыг шажынның база катап эглип келгенинге сеткилимниң ханызындан өөрүп чор мен.

Бо хүннерде көрүп чоруурга кижи сагыш-сеткилинге таарышпас чүве бар апарган. Кижи «бурганнай» бээрге орус чонну өттүнүп тайга-сындан хамык мөңге ногаан үнүштерниң будуктарын машина хааржаан долдур кезип эккелгеш, ажаап үндүрер кижиниң оруун дургаар хөөр чанынга чедир ыңай-бээр октап кээр. Мындаа бир тыва кижи ажааган орукту көөрүмге, мырыңай бүдүн будуктарны октагылап каан. Бо чорук тыва улустуң төөгүзүнге шаг-шагдан бээр туруп көрбээн чүве-ле-дир. Өске аймак-сөөк улустуң сагылга-ёзузу ышкажыл, ону өттүнгени херээ чүү боор. Мындыг ёзулалдар чамдык районнарда чок-даа чадавас. Мен холушкак чурттакчылыг районда чурттап чоруур болгаш, үргүлчү ону көөр кижи-дир мен. Ийи талазында үнүш-бойдус камгалалынга дыка таарымча чок, хоралыг чүве чорду.

Оон ыңай орус чонда «Төрелдер хүнү» деп хүн бар чүве-дир. А бисте, тываларда ындыг хүн чок. Харын 7 хонук, 49 хонуктар бар, ону эрттирип турар бис. Ону кым-даа хорувайн турар болгай. Бис боттарывыстың ёзу-чурумувус-биле хам улусту хоор алгаш, аъш-чемниг эрттирип-ле тур бис. Төрелдер хүнү дээрге орус улустуң ёзу-чуруму-дур. Ол хүн бистиң чамдык тыва улус база-ла хөөр аштап, аъш-чем, арага-дары чажып туруп бээр-дир. Бодувустуң хам, ламаларывыс чок эвес, хүнүн көргүзүп алгаш төрелдеривис чевээнге барып турзувусса кандыг боор. Ында багай чүве черле чок.

Солун, сеткүүлге бижип турда-ла Кызылга базаар шөлүнге апрель айда хамык мөңге ногаан үнүш будуктарын машина-машиназы-биле чүдүрүп алгаш садып турду. Ол хүн ногаан будук туткан кижилер Кызылдың кудумчуларында санай эндерик. Шоолуг эвес каш борбак будукчугашты 200-250 рубльге садып турдулар.

Хайыраан ногаан үнүштү шөлээ-чөпшээрел чокка чижең, алыксак улустар ол хире кара туразында үрегдеп турда, ону харыылап турар дарга-бошкалар ол-ла дораан хемчег алыр болза деп бодап кылаштап чордум. Ол улустарның аразында бистиң тыва чонувус база бар боор чорду. Харын боттарының херээ-ле ыйнаан. Черле ынчаш арай өттүнчек чорувус чоорту чидирип ап көрээлиңер, эргим чонум.

Дамба МОНГУШ.
Пенсионер.

Эмчиниң сүмези

ХОРАЛЫГ МИКРООРГАНИЗМНЕР

«Суг». Бо сөске «арыг», «кылаң» дээн бодалдар немежир. Ындыг-даа болза, суг дамдызын микроскопка топтап көрүп тура эң бөдүүнүнден эгелээш, вирустарга, бактерияларга чедир янзы-бүрү микроорганизмнерни эскерип болур. Оларның чамдыктары, чижээлээрге, энтеровирустар, ратовирустар, баарының халдавырлыг дегдириишкининиң вирустары болгаш оон-даа өске микроорганизмнер халдавырлыг аар аарыгларны өскүдүп болур. Үстүнде адаттынган микроорганизмнерниң аразындан полиомиелиттиң халдавырлары (энтеровирустарның аймаа) чоокка чедир-ле дыка айыылдыг аарыг болуп келген. Ынчаарга дириг вакцина-биле бичии уругларны тарып келгениниң түңнелинде полиомиелит амгы үеде херек кырында бүрүнү-биле узуткаттынган. Оон-биле демиселдиң үезинде оон өске энтеровирустарны илереткен болгаш шинчилеп көрген. Оларны «чагырып» алыры элээн берге болуп турар. Оларның хөй миллион составтыг кончуг өскерлиичел бөлүү тускай профилактиктиг хемчеглерге, чижээлээрге, массалыг тарыышкыннарга алдырбайн турар. Оларның ындыг чоруу, ол вирустарга удур үре-түңнелдиг демиселди чорударының хемчеглерин ажылдап кылыры-биле айыылдыг ол вирустарның бүдүжүн хынамчалыг шинчилээринче эртемденнерни хаара туткан. Ындыг вирустарны шинчилээниниң түңнелинде энтеровирустарның хөй кезии, чижээ, ижин-шөйүндү аарыгларының бактериялары болур тиф болгаш дизентерия палочкаларынга, холера вибронунга дөмейлээрте физиктиг элээн каш бүдүмелдерге алдырбас болуп турары илерээн. Энтеровирустар ижин чулуунуң кислотазынга өлбес болгаш бажың иштиниң температуразынга үр үениң дургузунда дириг артып болур, соокка болгаш доңуруп каан байдалга безин оон-даа үр үеде дириг артар. Сугга болгаш аъш-чем аразынга 2-3 неделя дургузунда дириг хевээр болур.

Ол-ла вирустар ультрафиолеттиг херекселдерге шыдашпастар. Дорт дээп турар хүн херелинге олар чаңгыс шак дургузунда кырлып каар. Олар изиге база шыдашпастар: +50°,+60° чылыгга 20-30 минута дургузунда-ла өлүп каар, а хайындырыптарга дораан өлүр.

Хирлиг хол-биле дээп турган аъш-чем-биле кады көзүлбес ол вирустар кижиниң ижин-шөйүндүзүнче дамчып кире бээрлер. Кижиниң организминге баргаш, өзүп көвүдээр. Аарыг кижиниң азы вирустуг амытаннарның албаны-биле, хири-биле ол халдавырлар хемнерниң, хөлдерниң сугларынче кире берип болур. Ындыг сугларга эштири азы ону ижери, хирленген хем азы кудук суун аъш-чем белеткээринге ажыглаары ук аарыгны нептередип болур.

Халдавырлыг микробтар кирген сүттү ажыглаанындан, полиомиелит болгаш оон-даа өске вирус халдавырының аарыгларының нептерел келген таварылгалары турган. Чижээлээрге, бажыңга турган сүтке болгаш ак саржагга полиомиелит вирузу 3-4 ай дургузунда, оортан соок температурага оон-даа хөй, үр үеде хевээр артар.

Ижин-шөйүндүнүң вирустуг аарыгларының халдавырлары кижиниң организминче чугдунмаан ногаа, кат-чимис-биле кады кире бээр. Херектиң ужуру болза, кедээ ажыл-агый культураларын өстүрер шөлдерни турум суг ажыглап суггарарынга, өдек-биле чемиштигдерге, оларның кайызында-даа халдавырлыг микробтар бар болуп болур. Ындыг болганда, чимисти болгаш ногааны хереглээр мурнунда, соок суг-биле чуггаш, оон соонда кырынче изиг сүттү саара кудар.

Халдавырлыг микробтар дугайында чугаалап тура, оларның тарап нептерээринге сээктер улуг салдарны чедирип турар дээрзин демдеглээр ужурлуг бис. Полиомиелиттиң вирустары сээктиң иштинге 5-17 хонук дургузунда дириг чоруур. Ынчангаш сээктерге удур шыңгыы демиселди чорудуп, оларны бүгү-ле аргалар-биле узуткаары чугула. Ижин-шөйүндүнүң халдавырлыг аарыгларын болдурбазы-биле бистиң чурттувуста күрүне ужур-дузалыг хемчеглерни боттандырып турар. Оларга хамыктың мурнунда, суг хандырылгазының төпчүттүнген дестерин камгалаары, арыг-силиг тургузары, а кол-ла чүве — ижер сугларны суг станцияларында хора чок кылып турары хамааржыр. Ол ышкаш халдавырлыг аарыгларга удур калбак тарылганы чон ортузунга кылып чорудуп турары. Чижээлээрге, уругларны полиомиелитке удур дириг вакцина-биле тарып келгениниң түңнелинде, ол аарыг ам узуткаттынган.

Элээн хөй хемчеглерни боттандырары чоннуң бодундан база хамааржыр. Чижээлээрге, хоорай кыдыының чайлаг суурларында, ылангыя мурнунда ижин-шөйүндүнүң халдавырлыг аарыглары өскүп турган черлерге тус черниң суг хандырылгазының дестерин хайгаараары эргежок чугула.

Кудуктар санитар дүрүмнерниң негелделеринге дүүштүр шыңгыы дериттинген турар ужурлуг. Суу хынаттынмаан суг дестеринден, ажык суглардан суг ап, дозуп ижип болбас. Сугну хайындырган соонда ижер. Ынчаарга кол-ла чүве болза, кижи бүрүзүнүң хууда арыг-шеверни сагыыры: холдарын удаа-дараа чуур, ылангыя чемненир мурнунда, арыгланыр чер кирген соонда холду ыяап-ла саваңнап чуур. Арыг-шевер чоруктуң ындыг чаңчылдарынга уругларны бичиизинден эгелеп чаңчыктырары чугула.

Халдавырлыг аарыгларны болдурбазынга эвээш эвес ужур-дузалыг чүүл — күш-культура болгаш спорт-биле организмни дадыктырары. Ол чорук аарыгларга организмниң удурланыр шинээн бедидер болгаш кадыкшылды быжыглаар.

Чоннуң ижеринге болгаш ажыл-агый сорулгаларынга хереглээр суг арыг болгаш халдавырлыг аарыглар микробтары чок турар ужурлуг.

Мира ОПЕЕН.
Эмчи.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТИПОГРАФИЯ ТУДУУНГА КИРЖИҢЕР

«Кызыл үлетпүр тудуг» эргелели республика типографиязының, арыглал дерилгелериниң болгаш 7-ги АТС-тиң тудугларынга ажылдаар кооперативтерни, тудугжу ажылчыннар бригадаларын, электросварщиктерни, штукатурларны, кровельщиктерни, а ол ышкаш участок начальниктерин, прорабтарны, экономисти болгаш таңныылды чалап турар.

Эргелелдиң адрези: Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузу, бажың № 76, «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелели, кадр килдизи. Телефон № 3-71-66.

ЧАРЛАЛДАР

Кызылдың күрүнениң педагогика институдунуң филология факультединиң тыва бөлүүн 1988 чылда доосканнары бо чылдың июль 20-де 10 шакта 2-ги корпуска болур ужуражыышкынга келирин чарлап тур.

✦ ✦ ✦

Кызыл районнуң Баян-Кол ортумак школазының 8-ки клазын 1971 чылда, 10-гу клазын—1973 чылда доскан эш-өөрүвүстү бо чылдың июль 31-де 12 шакта школа чанынга кээп чыглырын чалап тур бис.

Чаңгыс классчылары.

✦ ✦ ✦

Тес-Хем районнуң О-Шынаа школазын 1983 чылда дооскаңнарны он чыл юбилейге киржири-биле бо чылдың июль 17-18 хүннеринде школа дооскан суурунга өг-бүлелери-биле кады чыглырын чалап турар.

Бөлүк чаңгыс классчылары.

✦ ✦ ✦

Каа-Хем районнуң Суг-Бажы ортумак школазының 1978 чылда дооскан эш-өөрүвүстү июль 17-де 9 шакта школа чанынга чыглырын чалап тур бис.

Чаңгыс классчылары.

1991 чылда үндүрген чаа «УАЗ-31512» автомашинаны ВАЗ 2109, 2107, 21099 азы 1992 чылдың «Волга» машинага орнап тур мен. Садып база болур мен.

Харылзажыр телефон: 3-81-12.

КИНО

ИЮЛЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «20 доллар өртектиг сылдыс» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда, **ВИДЕОЗАЛ:** «Ынакшылды чарбас» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Лапландияның тоолдары» 9.00, 10.40, «Ынакшыл болгаш октар» 12.20, 14.40, 17.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 66700

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА, «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы). М. М. Саая (харысалгалыг секретарь), В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91,— 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити-лел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3.36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал —3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт —3-36-82; 3.34-57; очулга — 3-34-39; 3-34.93; чагаа—3-39.03; корректорлар — 3.41-23. үндүрүкчүлер—2-27.41; солун келбейн барганда — 3.57-92; 3.14-94; бухгалтерия — 3.37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, санннары болгаш өске-даа ыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 18, 199. Индекс 54240. Чагыг № 130.